

OBITELJ U RANORIMSKOJ LIBURNIJI

ANAMARIJA KURILIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 937:939.87:314:904
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1995-11-07
Received

U ovom radu autorica proučava vrstu i strukturu obitelji u ranorimskoj Liburniji. Osnovu istraživanja prije svega čine obrasci komemoracija na nadgrobnim spomenicima, pri čemu autorica koristi statističku metodu koju su razvili R. P. Saller i B. D. Shaw (SALLER - SHAW, 1984, 125 i d.). Osim toga autorica se koristi i rezultatima arheoloških istraživanja i skromnim vijestima antičkih pisaca.

Novim pristupom postojećoj građi autorica nastoji preispitati dosadašnje teorije o liburnskom društvu općenito i o ustroju njihove obitelji. Rezultati do kojih je došla pokazuju da je ideja o postojanju "velike obitelji" kod Liburna neutemeljena. Potpuno suprotno, kod gotovo svih kategorija pučanstva Liburnije dominirao je jezgreni tip obitelji. Izuzetak čini tek vojna populacija kod koje dominira kategorija komemoratora - testamentarnih nasljednika (*heredes*).

Specifičnost liburnskog društva ogleda se u relativno visokom postotku žena-komemoratora. Autorica to interpretira kao odraz izjednačenosti žena i muškaraca u liburnskom društvu, a ne kao dokaz ženinog povlaštenog društvenog položaja.

Rezultati arheoloških istraživanja, poglavito nastambi i nekropola, potvrđuju ove zaključke. Osim toga, oni ukazuju na postojanje jezgrene obitelji kod Liburna i prije uspostave rimske vlasti.

1. Uvod

Istraživanju rimskodobne obitelji sve donedavno prilazilo se gotovo samo unutar globalnog plana istraživanja rimskog društva. Većina istraživača svoja je djela bazirala na podacima antičkih pisaca te je stoga gotovo u pravilu bila ograničena samo na uže područje grada Rima. Ponekad su znali te svoje zaključke

primjenjivati na područje Italije dok su provincije u pravilu ostajale zapostavljene, uključujući i provinciju Dalmaciju.

U prvo vrijeme (ne uzimajući u obzir učene rasprave pisane još od 16. do 17. st.), tj. kroz 18. i gotovo cijelo 19. st., obitelj se proučavala u sklopu zanimanja za tzv. "privatne starine", odnosno "privatni život", zajedno s mnogim drugim aspektima svakodnevnog života (npr. načinom odijevanja, dnevnim obavezama i ritualima, svetkovinama i sl.). Ta su djela temi najčešće prilazila s popularnog stanovišta uz, za današnje poimanje znanosti, nedostatnu kritičku aparaturu. Za prvo pravo, znanstveno zasnovano djelo o rimskim privatnim starinama smatra se 5. svezak Beckerova i Marquardtova priručnika o rimskim spomenicima, u kojem je J. Marquardt obradio privatne starine.¹ Osim njega valja spomenuti još i Blümnera² i Friedländera³, čija su djela u potpunosti posvećena temi "privatnih starina", obuhvaćajući i pitanja odgoja djece, statusa žene, robova, oslobođenika, klijenata i sl. Spomenuti autori svoja djela zasnivaju na znanstvenoj analizi s obiljem bilješki ne ograničavajući se samo na podatke iz djela antičkih pisaca (pravnika, govornika, povjesničara, satiričara i dr.) već u svoja razmatranja uključuju i podatke s antičkih natpisa i rezultate arheoloških istraživanja. No, budući da je arheologija tada još uvijek bila mlada znanost, s malo sintetičkih i analitičkih studija, njeni su rezultati u takva djela mogli biti integrirani uglavnom samo povremeno i ilustrativno, odnosno, arheološki rezultati su se uglavnom koristili samo kao nadopuna zaključcima izvedenima na osnovi navoda antičkih pisaca.⁴

Odlično poznavanje djela antičkih pisaca omogućilo je ovim autorima vrlo detaljno rekonstruiranje brojnih aspekata svakodnevnog života Rima - bilo javnog bilo privatnog. Iscrpno su opisane razne faze obiteljskog života, počevši od svakodnevnih kućnih obaveza u domaćinstvu, preko vrsti i načina sklapanja braka, svadbene ceremonije i svetkovine, odgoja i školovanja djece, smrti i pogrebnih rituala, do pitanja nasljedstva i načina na koji su uređeni ostali odnosi među članovima obitelji i domaćinstva. Mnogo manje pažnje posvećeno je samom ustroju i obliku obitelji. Konceptija rimske obitelji zasnovana je na tekstovima antičkih pisaca - poglavito pravnika - u kojima se definiraju pojmovi *familia* i *domus*. Budući da su po tim pitanjima navodi antičkih pisaca bili vrlo jednoobrazni, njihove su riječi prihvaćene kao potpuno vjerodostojan prikaz rimskodobne obitelji. Stoga je rimska obitelj prikazana tek u kratkim crtama bez pokušaja kritičkog ispitivanja pravog mjesta i pravog opsega zastupljenosti tako zamišljenog obiteljskog obrasca u rimskom društvu krajem republike i tijekom principata.

Prema takvom prikazu rimska je obitelj pripadala tipu proširene patrijarhalne patrilokalne obitelji. Obuhvaćala je skupinu osoba, bilo vezanih po

¹ W. A. BECKER - J. MARQUARDT, 1867, Bd. V. Sadržaj sveska nešto je kasnije ponovno objavljen i to kao Bd. VII. (*Das Privatleben der Römer*) u: J. MARQUARDT - Th. MOMMSEN, 1879.

² H. BLÜMNER, 1911, kod kojeg vidi i pregled starije literature (str. 4-6).

³ L. FRIEDLÄNDER, 1881.

⁴ Prema jednom od takvih priručnika nastao je i jedini hrvatski (A. MUSIĆ, 1910, pogl. III., str. 129-143) napisan poput školskog udžbenika, bez ikakvih znanstveno-kritičkih intervencija.

prirodnoj osnovi (potomci po rođenju) bilo po pravnoj osnovi (ženidbom, usvajanjem), koje su bile podređene vlasti poglavara obitelji (*pater familias*). Ona je prema tome mogla obuhvaćati više jezgrenih obitelji; ako su se sinovi poženili oni su i dalje (kao i njihove supruge i potomci) potpadali pod očevu vlast dokle god je on bio živ.

Budući da su takvo mišljenje podržavale i teorije kulturnih antropologa i sociologa, prema kojima stupnju društvenog razvoja na kojem su bili Rimljani odgovara tip proširene obitelji, ono se učestalo ponavljalo u radovima koji su se bavili rimskim društvom ili privatnim životom Rimljana kao jedna *opinio communis*, tj. svima dobro znana i razumljiva činjenica. Takvo gledanje na rimsku obitelj prihvatili su i povjesničari, arheolozi i drugi koji su se svojim radom doticali ove teme. Još jednom želim napomenuti da se ono u pravilu odnosi na sam grad Rim, ali se, s obzirom na ustroj Carstva u kojem su provincije, gradovi i način života u njima bili uređeni kao gotovo potpuno vjerne replike samog Rima, smatralo da je i obitelj izgledala podjednako u svim područjima pod rimskom vlašću.

Takvo, u znanosti već duboko ukorijenjeno mišljenje o rimskoj obitelji, snažno su poljuljali radovi B. D. Shawa i R. P. Sallera, koji su na osnovi analize obiteljskih odnosa na velikom broju nadgrobnih natpisa iz zapadnog dijela Carstva zaključili da je u rimskom društvu u velikoj mjeri bio zastupljen tip jezgrene, a ne proširene obitelji.⁵ Ovakvo dijametralno suprotna viđenja rimske obitelji ne moraju nužno značiti da je jedno od njih pogrešno. Na oblikovanje obitelji, uz društvena pravila i tradiciju, nužno utječu i sudbine pojedinaca koji ju tvore, njihov društveni status ili ekonomska podloga. Jedna bogata i ugledna obitelj mogla je (i morala zbog svog prestiža) biti bogata i brojem članova svog domaćinstva, a slabije ekonomsko stanje neke druge obitelji moglo je imati znatnog utjecaja na malobrojnost njena domaćinstva, do te mjere da je ono odgovaralo jezgreno obitelji.

2. Dosadašnja istraživanja obitelji

Radi lakšeg praćenja daljnjeg izlaganja, nužno je na ovom mjestu podrobnije obrazložiti terminologiju i definirati pojmove koji se susreću prilikom izučavanja obitelji i povijesti obitelji, iako to možda na prvi pogled djeluje suvišno - budući da nam je pojam "obitelj" svima iskustveno blizak, te stoga i "sam po sebi razumljiv". I zaista, gledano s biološkog stanovišta obitelj definira reproduktivni trokut koji tvore otac, majka i dijete. U tom smislu ovaj je trokut nesumnjiva konstanta obiteljskog ustroja u svim vremenima i društvenim uređenjima, i ujedno osnovna jedinica društvenog života. Stoga ona, uz biološku funkciju, ima i svoju mnogo značajniju društvenu ulogu. No, definicija obitelji kao jednog od elemenata društva još uvijek nije stvorena, odnosno još ne postoji onakva definicija obitelji koja bi zadovoljila zahtjeve svih sociologa, antropologa i drugih zainteresiranih stručnjaka, i koja bi mogla obuhvatiti potrebe komparativnih studija svih društava iz svih razdoblja.

⁵ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 124-156; B. D. SHAW, 1984, 457-497.

Među istraživačima obitelji dugo je vremena dominiralo evolucionističko gledanje na razvoj obitelji. Evolucionistička struja socijalne antropologije, čiji korijeni sežu još u 19. st., držala je da su tijekom vremena sva društva proživjela sličan razvoj. Sukladno njenoj teoriji, što istraživač dublje zalazi u prošlost, nailazi na sve primitivnije stupnjeve ljudskog razvoja koje prate sve složeniji principi srodstva i obitelji, pa se tako na sličnim razvojnim stupnjevima mogu očekivati i slični oblici obiteljskog življenja.⁶ Takvo se mišljenje u globalu zadržalo do početka 70-ih godina ovog stoljeća, kada se izučavanje obitelji počelo izdvajati iz šireg konteksta društvenih studija i kad mu se počelo pristupati kao samostalnoj istraživačkoj temi. Početni impuls novom, drugačijem pristupu izučavanju povijesti obitelji dala je knjiga Ph. Arièsa,⁷ u kojoj je autor u znanstveno istraživanje, uz demografske, uključio i razne druge podatke - prije svega one koje pružaju ikonografija i umjetnost.⁸ No pravu prekretnicu u pogledima na povijesni razvoj obitelji označilo je djelo P. Lasletta,⁹ koje je svojim zaključcima izazvalo pravu revoluciju u krugovima njegovih suvremenika. Naime, do tada se smatralo da je u društvu predindustrijske Europe prevladavao tip složene i (brojčano) velike patrijarhalne obitelji. Međutim, P. Laslett je, na tragu onog rada koji su još 50-ih i 60-ih godina provodili francuski demografi, preuzeo njihovu metodu povijesnog pristupa izučavanju obitelji. Zajedno s Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, statistički je obradio pisane dokumente (popise stanovništva, župne knjige i sl.) na tlu Engleske iz posljednja četiri stoljeća. Doživši do zaključka da je "velika" i "složena" obitelj predindustrijske Engleske prosječno imala svega 4,75 članova, iznio je "skandaloznu" radnu hipotezu da je obitelj u predindustrijskim društvima bila brojčano mala grupa. Njegovo je djelo izazvalo burne kritike i brojne polemike, kako zbog zaključaka tako i zbog metodologije, ali je ono izuzetno značajno zbog otvaranja novih putova u proučavanju obitelji. Istovremeno se javljaju i drugi autori, poput J. Goodyja, T. Hareven, J.-L. Flandrina i dr. Iako se njihovi pristupi često znaju i radikalno razlikovati, svima je karakterističan interdisciplinarni pristup proučavanju obitelji i njene povijesti.¹⁰

No tek je pojava časopisa *Journal of Family History* (1976. g.) i angažman jedne od njegovih suosnivača Tamare K. Hareven omogućila snažnije širenje i prihvaćanje interdisciplinarnog istraživanja povijesti obitelji, i to u tolikom opsegu, da se danas nastoji dokazati da ono zaslužuje status zasebne znanstvene discipline, unatoč tome što je istraživanje povijesti obitelji još uvijek na svojim počecima i što su još mnoga pitanja neriješena.¹¹ Jedno od takvih pitanja koje još uvijek čeka na općeprihvatljiv odgovor i kod istraživača povijesti obitelji, jest definiranje samog pojma "obitelj". Već je na prvom koraku važno istaknuti razlikovitost značenja pojmova "obitelj" i "domaćinstvo". Kod sociologa i povjesničara ti su se pojmovi često znali naizmjenice koristiti bez pravljenja

⁶ Usp. L.H. MORGAN, 1981, *passim* (nar. 29, 357).

⁷ Ph. ARIÈS, 1960.

⁸ Usp. kritički osvrt na navedeno Arièsovo djelo kod T. K. HAREVEN, 1991, 97-98.

⁹ P. LASLETT, 1965.

¹⁰ Pregled razvoja istraživanja povijesti obitelji daje T. K. HAREVEN, 1991, 95-124, gdje navodi i najvažniju literaturu. Usp. i A. MILIĆ, 1988, 5 i d.

¹¹ T. K. HAREVEN, 1991, bilj. 4 na str. 96; ISTA, 1988, 57-58.

ikakvih distinkcija među njima.¹² Ovi se pojmovi u mnogim jezicima također znaju međusobno izjednačavati.¹³ Danas je uglavnom općeprihvaćeno mišljenje da t r e b a razlikovati pojmove "obitelj" i "domaćinstvo", pri čemu domaćinstvo označuje rezidencijalnu domaću grupu (engl. *domestic residential group*), dakle grupu¹⁴ ljudi povezanih zajedničkim aktivnostima i mjestom stanovanja (koje u nekim kulturama može obuhvaćati i nekoliko, a ne samo jednu kuću). Minimalistička definicija obitelji - takva koja se može komparativno primijeniti kod različitih kultura - obitelj označuje kao najužu srodstvenu jedinicu (koja ne mora tvoriti zasebnu grupu!), a koju čine majka i djeca. Otac, iako u većini kultura čini dio obitelji, prema ovakvoj definiciji ne mora joj nužno pripadati. U stvarnosti je kulturnim antropolozima gotovo nemoguće zadržati tu distinkciju između pojmova "obitelj" i "domaćinstvo". Stoga oni, kako bi mogli obuhvatiti sve raznolikosti obiteljskog života u raznim društvima, od kojih su mnoge strane našem modernom poimanju obitelji, radije rabe kompromisni izraz "domaća grupa" (engl. *domestic group*), odnosno "obiteljska grupa" (engl. *family group*). "Obiteljska grupa", ili "obitelj" kako ju i dalje nazivaju neki antropolozi, označuje domaćinstvo formirano na principu srodstva koje uključuje potomke barem jednog od odraslih članova. Ovako definirana obitelj može na različite načine organizirati svoj unutarnji život, te se prema tom načinu obiteljske organizacije i oblikovanja može podijeliti u nekoliko glavnih tipova, odnosno u jednostavne i u složene obiteljske grupe. Jedostavan tip obitelji (obiteljske grupe) predstavlja jezgrena obitelj, koju čini domaćinstvo sastavljeno samo od roditelja i njihove djece. Složeni tipovi mogu se podijeliti na više podtipova. Obiteljske grupe zasnovane na principu poligamnog braka i s neolokalnim mjestom stanovanja nakon sklapanja braka mogu biti poligine (tj. jedan suprug može u isto vrijeme imati više žena) ili poliandrične (jedna žena istovremeno može imati više muževa). Obiteljske grupe koje su zasnovane na svijesti o zajedničkom porijeklu mogu, ovisno o mjestu stanovanja, biti patrilokalne (mladi par odlazi živjeti s muževljevim ocem ili blizu njega), matrilokalne (mladi par odlazi živjeti sa ženinom majkom ili blizu nje), avunkolokalne (uglavnom se koristi za slučajeve kad mladi par odlazi živjeti s muževljevim ujakom ili blizu njega), ambilokalne (mladi par odlazi živjeti blizu bilo muževljevih bilo ženinih roditelja ili s njima), neolokalne (mladi par osniva domaćinstvo podalje od mjesta stanovanja roditelja bilo kojeg od supružnika) itd., proširene obitelji. U takvim, proširenim, obiteljima (engl. *extended family group*) u istom domaćinstvu zajedno živi više linearnih srodnika sa svojim potomcima. Od proširene obitelji razlikuje se udružena obiteljska grupa (engl. *joint family group*), koju čine dva ili više bočna srodnika (najčešće su to braća) koji zajedno sa svojim bračnim partnerom i potomcima žive u istom domaćinstvu.¹⁵

¹² ISTA 1988, 55.

¹³ Usp. J.-L. FLANDRIN, 1988, 90 i d.

¹⁴ Pri korištenju izraza "grupa" slijedim Vivelovu definiciju, prema kojoj ona označuje skupinu ljudi povezanih nekom zajedničkom aktivnošću (v. F. R. VIVELO, 1978, 107, usp. i 161, 247).

¹⁵ O "domaćoj grupi", "obiteljskoj grupi" i o raznim tipovima obitelji v. kod F. R. VIVELO, 1978, 178 i d.

Ako se vratimo s općeg definiranja pojmova "obitelj" i "domaćinstvo", valja ustanoviti kakvo je stanje kod onih konkretnih pojmova relevantnih za ovaj rad, to jest, što je i kakva je bila rimska obitelj i/ili domaćinstvo?

U rimskom su jeziku poznate dvije riječi, *familia* i *domus* koje označavaju obitelj i/ili domaćinstvo, i obje imaju vrlo širok spektar značenja. R. P. Saller¹⁶ je, iscrpnom studijom njihova pojavljivanja i učestalosti u određenim kontekstima, uspio ustanoviti da je u klasičnom carskom razdoblju *domus* predstavljao općenitiji izraz nego *familia*. Izgleda, po svemu sudeći, da Rimljani toga doba nisu polagali preveliku važnost na fino razlikovanje ovih dvaju pojmova, ali se ipak mogu pronaći neke ključne razlike među njima.

Izraz *familia* u pravilu je označavao grupu ljudi koja je u pravnom smislu bila podvrgnuta vlasti (*in potestate*) istog pojedinca. U tom smislu riječ se koristila za označavanje svih robova pod vlašću istog gospodara, jednako kao i za sve članove domaćinstva pod vlašću istog *pater familias*: djecu (bilo rođenu, bilo adoptiranu) i njihove potomke, ali samo one potekle po muškoj liniji. Položaj žene u rimskoj *familia* bio je dvojak. Sve do udaje kćeri su bile članovi očeve *familia*, a da li će i nakon udaje ostati u njoj ili prijeći u muževu, ovisilo je o vrsti braka koji su mladenci sklopili. Dok je bio uobičajen brak *cum manu* žena je nakon udaje potpadala pod muževu *potestas* i time ulazila u njegovu *familia* zadobivši u njoj, u pravnom smislu, položaj kćeri. Međutim u braku *sine manu*, koji dopušta još Zakonik XII tablica, i koji je s vremenom gotovo potpuno istisnuo iz upotrebe onaj *cum manu*, žena i dalje ostaje *in potestate* vlastitog oca i članom svoje *familia* po rođenju.¹⁷ Agnatski princip na kojem se temelji *familia* još je naglašeniji u slučajevima kad se ovaj izraz koristi za označavanje šireg kruga potomaka poteklih od istog zajedničkog pretka čime se izjednačava po definiciji s pojmom *gens*.¹⁸ Prema tome, kad su se u razdoblju kasne republike i principata Rimljani služili riječju *familia* imali su na umu prije agnatsku lozu nego obitelj, budući da ona u pravilu nije obuhvaćala jednog od njenih glavnih pripadnika, suprugu odnosno majku.

Ranije iznešenoj definiciji obiteljske grupe više odgovara izraz *domus*. On se koristio da bi označio, uz samu zgradu rimske kuće, i domaćinstvo kojemu, uz agnate, pripadaju i žena i drugi srodnici, dakle i kognati i svojta (*affinitas*), te kućni robovi i drugi zavisni članovi (oslobođenici i sl.).¹⁹ U nekim se aspektima pojmovi *domus* i *familia* podudaraju: oba obuhvaćaju agnate i oba služe za označavanje servilne populacije jednoga gospodara. No *domus* posjeduje sva tri ključna elementa na osnovi kojih se on može identificirati kao izraz koji su Rimljani koristili kad su željeli označiti obiteljsku grupu: domaćinstvo, roditelji i njihovi potomci.

S obzirom na to da su domaćinstvu pripadali i drugi srodnici i servilni članovi, *domus* bi se po definiciji trebao opisati kao proširena patrilokalna

¹⁶ R. P. SALLER, 1984, 336-355.

¹⁷ R. P. SALLER, 1984, 340-342; A. ROMAC, 1981, 101-102, 106, 110-111.

¹⁸ Usp. npr. Ulpian, *Digest*. 50. 16. 195. 1-4: *Item appellatur familia plurium personarum, quae ab eiusdem ultimi genitoris sanguine proficiscuntur...*; v. i R. P. SALLER, 1984, 337-338. 341.

¹⁹ R. P. SALLER, 1984, 343-344.

patrilinarna obiteljska grupa. Zanimljivo je da, iako postoje pokazatelji da je jezgrena obitelj bila vrlo snažno zastupljena (o čemu će kasnije biti više riječi), izgleda da Rimljani nisu imali poseban izraz za njeno označavanje, osim ako se takvim ne može smatrati nekoliko puta potvrđena sintagma *uxor liberisque*.²⁰ Međutim, važno je napomenuti da većina antičkih pisaca piše o uglednim i bogatim familijama i domusima, i vrlo često su upravo veličina, bogatstvo i ugled koji su uživale pojedine familije ili domusi bili usko povezani kako s njihovim precima tako i sa živućim članovima. Kod antičkih pisaca gotovo da i nema spomena mnogobrojnog srednje imućnog ili siromašnijeg sloja stanovništva. To su više možda indikativniji Ovidijevi stihovi (*Fasti*, 4. 543 i d.) u kojima opisujući siromašnu obitelj, a zacijelo očekujući smijeh publike navikle na kompleksnost domusa jednog bogatog i uglednog domaćinstva, pretjeruje i kaže:

*tota domus laeta est, hoc est materque paterque
nataque: tres illi tota fuere domus.*²¹

Naime, siromašan puk, pogotovo gradski, zacijelo nije mogao uzdržavati roblje i drugu poslugu, pa je u njihovu slučaju *domus* mogao zaista obuhvaćati samo jezgrenu obitelj.²²

Prema tome, moglo bi se zaključiti da je u rimskoj terminologiji izraz *domus*, budući da obuhvaća uz ostale članove domaćinstva i trijadu jezgrene obitelji - oca, majku i djecu - bliži prije navedenoj definiciji pojma obitelji nego *familia* koja se uglavnom rabi za označavanje agnatskih srodnika, dakle isključujući ženu, jer ona u carskom dobu uglavnom nije potpadala *in manu* supruga (i ulazila u njegovu agnatsku familiju *filiae loco*), već je ostala član agnatske grupe svog oca.²³ Ovaj zaključak bi podržavala i Ciceronova hijerarhija obiteljskih obveza (*De off.*, 1. 58), u kojoj je na prvom mjestu, kao najvažnija, veza muža i žene, na drugom roditelja i djece, a tek na trećem veza između ostalih pripadnika domusa.

Širenje rimske države na susjedna područja i naseljavanje rimskih građana na njima širilo je i rimski način života. Tamošnje domaće stanovništvo postupno je prihvaćalo rimske običaje u raznim sferama života. Ipak, ove promjene nisu se odvijale na svim osvojenim područjima podjednakim tempom niti na isti način. Zacijelo je glavni faktor u tom procesu romanizacije bio sam stupanj društvenog razvoja domaće zajednice i sposobnosti te zajednice da novonastale promjene usvoji i prihvati kao dio vlastite kulture.

Sudeći po dosadašnjim spoznajama o ranorimskoj Liburniji, osobito o njenoj vrlo brzom romanizaciji, moglo bi se zaključiti da je liburnsko društvo i u razdoblju prije rimske dominacije vlastitim snagama razvilo određena kulturna obilježja koja se u osnovi nisu mnogo razlikovala od rimskih. Istraživanja društva i stanovništva Liburnije, koja su se osobito razvila u posljednjih tridesetak godina, otkrivaju neke od takvih aspekata domaće kulture: liburnsko je stanovništvo naročito brzo uskladilo svoj način imenovanja s rimskim, velik je broj domaćih kultova doživio *interpretatio Romana*, prihvaćeni su i prilagođeni vlastitom ukusu

²⁰ R. P. SALLER, 1984, 344; usp. npr. Cicero, *Rosc. Amer.* 96, *Phil.* 12. 5 i dr.

²¹ "Cijeli dom miran je, tu su i majka i otac / i njihova kći: troje njih čitav bijahu dom." (Prevela i istaknula autorica.)

²² R. P. SALLER, 1984, 344.

²³ A. ROMAC, 1983, s. v. *Matrimonium*, 207.

neki tipovi rimskih spomenika i sl. Ipak, kod većine autora istraživanje društva i stanovništva imalo je tek usputnu ulogu. U pravilu, oni su težište svoga rada stavljali na političku i upravnu povijest, a problemima društva i stanovništva prilazili su tek u tolikoj mjeri koliko je to bilo neophodno za izlaganje glavne teme njihova zanimanja. Veća usredotočenost na problematiku društva prisutna je u radovima tek nekolicine autora, među kojima se osobito ističu Fanula Papazoglu,²⁴ Geza Alföldy,²⁵ John J. Wilkes,²⁶ Mate Suić,²⁷ Duje Rendić-Miočević,²⁸ Branimir Gabričević,²⁹ i u novije vrijeme Slobodan Čače.³⁰

Unatoč tome što još uvijek postoje brojne nepoznanice u pogledu društvene strukture i njene terminologije (onakve kakva je do nas stigla tek posredovanjem antičkih pisaca i natpisa), istraživači su uglavnom složni oko glavnih karakteristika društva domaćeg stanovništva. Općenito se smatra da je većina naroda predrimske Dalmacije bila organizirana u rodovima, odnosno zajednicama zasnovanima na krvnom srodstvu.³¹ Rodovi su okupljali krvne srodnike potekle od istog pretka po načelu patrilinearnosti, a kako su na osnovi svijesti o zajedničkom porijeklu rodovi mogli okupiti velik broj članova, tako su se mogli dijeliti na manje zajednice ili udruživati u veće. Poznate su veće zajednice, na razini naroda, koje su obuhvaćale veća zemljopisna područja. Bitna obilježja ovakvih zajednica očituju se u kulturnoj i jezičnoj homogenosti njihove populacije, te u određenoj političkoj, vjerskoj i drugoj povezanosti. Stupanj političke organizacije kod njih ne doseže nivo centralne vlasti uobličene u državi, već ga se prije može opisati kao čvršći ili labaviji savez autonomnih zajednica (rimskodobnih *civitates*). Takve su političke saveze već neko vrijeme prije rimskog osvajanja poznavali gotovo svi obalni narodi - Histri, Japodi, Liburni, Delmati, i barem neki od naroda u unutrašnjosti, poput Autarijata, Desitijata, Breuka. Kod većine ovih naroda proces društvenog raslojavanja je u vrijeme rimskog osvajanja već imao vlastitu tradiciju. Od pripadnika društveno istaknutijih slojeva poznati su nam preko rimskih epigrafskih i drugih pisanih spomenika, *principes*, *reguli* i *reges*, koji su svakako imali vodeću ulogu u zajedničkim pothvatima savezima - ratovanju, kultnim obredima i sl.³²

Jedina prava državna tvorevina može se dokazati samo na jugoistoku antičkog Ilirika, gdje je već od 5. st. pr. Kr. postojalo Ilirsko kraljevstvo. Bliski kontakti s grčko-helenističkim svijetom, kao i neposredno susjedstvo s Makedonijom, svakako su imali nemalog utjecaja na njeno izrastanje iz društva zasnovanog na krvnosrodničkoj povezanosti u pravu državu s elementima javne

²⁴ F. PAPAZOGLU, 1967, 123-144; ISTA, 1967a, 11-22; ISTA 1969.

²⁵ G. ALFÖLDY, 1961, 307-319; ISTI, 1962, 17-26; ISTI, 1963, 81-87; ISTI, 1965.

²⁶ J. J. WILKES, 1969; ISTI, 1977, 732-766.

²⁷ M. SUIĆ, 1951, 70 i d.; ISTI, 1976, 48 i d.; ISTI, 1981, 81 i d.

²⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770 i d.; ISTI, 1951, 693 i d.; ISTI, 1962, 856 i d.; ISTI, 1974, 871 i d.

²⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1953, 111 i d.

³⁰ S. ČAČE, 1979, 43 i d.; ISTI, 1979, pogl. VI, 598 i d.

³¹ Usp. G. ALFÖLDY, 1965, 166 i d.; M. SUIĆ, 1976, 48 i d.; S. ČAČE, 1985, 638 i d.; F. PAPAZOGLU, 1967a, 12 i d.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770 i d.; A. STIPČEVIĆ, 1989, 127 i d.

³² S. ČAČE, 1979, 49 i d. Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1962, 853 i d.

vlasti. Državom je upravljao kralj, a vlast se nasljeđivala po muškoj liniji. Istaknute položaje u strukturi vlasti imali su članovi njegove obitelji, te njegovi "prijatelji". Osim njih, u upravljanju državom su sudjelovali i *principes*, vjerojatno podčinjeni njegovoj vlasti, a ne članovi nekakvog vijeća koje bi moglo kralja ograničavati u njegovom provođenju vlasti. Kralj je imao gotovo svu vlast u svojim rukama - on je upravljao vojskom, ubirao poreze, te vjerojatno određivao zakone i brinuo o kultu.³³

Rimskim osvajanjem i uspostavom rimske administracije, rod kod domaćeg stanovništva provincije Dalmacije nije prestao postojati, iako je proces romanizacije mogao utjecati na njegovo prilagođavanje rimskim društvenim institucijama. Rimska i grčka terminologija koja se susreće kod pisaca i na natpisima, iako ukazuje na krvno srodstvo kao temelj okupljanja autohtonih zajednica, zasad još uvijek više traži odgovore nego što ih sama daje. Uz upotrebu izraza *gens*, pojavljuju se i izrazi *decuria*, *centuria* i *cognatio*, čija interpretacija varira počevši od mišljenja da se oni sinonimno koriste za označavanje roda, da predstavljaju podgrupu roda ili zajednicu više rodova, ili pak da označavaju proširenu obiteljsku grupu tipa zadruge. S obzirom na to, istraživači se slažu da se autohtoni rod ne može poistovjetiti s rimskim gensom, iako mu može biti sličan.

Pretpostavlja se da *decuria* i *centuria* označavaju podgrupe na koje se dijelio rod,³⁴ dok o pitanju koju su svoju društvenu ustanovu Liburni označavali terminom *cognatio* još uvijek ne postoji jedinstveno mišljenje istraživača. U rimskoj pravnoj terminologiji ova se riječ tumači kao izraz koji označava krvno srodstvo u širem smislu, obuhvaćajući krvne srodnike i po muškoj i po ženskoj liniji,³⁵ i izjednačava se s grčkim izrazom συγγένεια.³⁶ Srž pojma je k r v n o s r o d s t v o, pa su stoga i agnati samo jedna polovica svih kognata. Drugu polovicu, odnosno krvne srodnike po ženskoj liniji, dio je rimskih pravnika nazivao *naturali iure cognati*. Međutim, drugi su pravnici izraz *cognatio* definirali samo kao krvno srodstvo po ženskoj liniji,³⁷ što treba prije shvatiti kao ekonomiziranje u izražavanju, odnosno kao označavanje takvih srodnika kao kognata u užem smislu, a ne kao suprostavljanje pojmova *agnatio* i *cognatio* u tom smislu da oni označavaju dvije zasebne kategorije srodnika.³⁸ Osim kod pravnika, *cognatio* se može naći i na latinskim epigrafičkim spomenicima gdje također označava krvne srodnike općenito,³⁹ s izuzetkom zavjetnog spomenika nađenog na liburnskom području, vjerojatno u Varvariji ili Burnumu.⁴⁰ U ovom se slučaju *cognatio* tumači kao izraz koji autohtono stanovništvo, ne snalazeći se

³³ F. PAPAZOGLU, 1967a, 19-20.

³⁴ Za izraze *gens*, *gentilis*, *decuria* i *centuria* v. G. ALFÖLDY, 1965, 166 i d., te osobito bilj. 3 na str. 189-90; B. GABRIČEVIĆ, 1953, 112 i d.; A. STIPČEVIĆ, 1989, 127 i d.

³⁵ Paulus, *Sententiae*, 4, 8, 14; *Dig.*, 38, 10, 10, pr. - 3. Usp. A. ROMAC, 1983, 61, s. v. *Cognatio*; ISTI, 1973, 165, 7; J. MEDINI, 1985, 5; G. ALFÖLDY, 1963, 85.

³⁶ *Dig.*, 38, 10, 10, 2. Usp. G. ALFÖLDY, 1963, 82; S. ČAČE, 1985, 629.

Usp. i upotrebu ovog izraza kod Apijana (*Illyr.*, 22). Na tom mjestu, opisujući način života Panonaca, koristi izraz συγγένεια, koji autori prevode sa "srodstvo" (npr. S. ČAČE, 1979, 50) ili "rod" (npr. G. ALFÖLDY, 1965, 166).

³⁷ *Dig.*, 38, 10, 10, 2; *Iust. Inst.*, 3, 5, 4.

³⁸ Usp. S. ČAČE, 1985, 630.

³⁹ Usp. J. MEDINI, 1985, 5 i bilj. 41; G. ALFÖLDY, 1963, 83 i bilj. 15.

⁴⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770.

najbolje s institucijama i terminologijom rimskog društva, rabi kao sinonim izrazu *gens*, želeći tako označiti vlastitu instituciju roda kao zajednice zasnovane na krvnom srodstvu.⁴¹ G. Alföldy, koji polazi od pretpostavke o vrlo istaknutoj ulozi žena u liburnskom društvu (v. dalje), smatra da *cognatio* na ovom spomeniku valja shvatiti u užem smislu riječi, odnosno kao izraz koji označava krvno srodstvo samo po ženskoj liniji. Stoga u njemu vidi naziv koji Liburni svjesno koriste kako bi označili specifičnu strukturu svog roda zasnovanu na matrilinearnom principu, različitu od patrilinearnih rodova kakve su poznavali ostali narodi Dalmacije i tzv. ilirskih provincija uopće, a za koje je autohtono stanovništvo u pravilu koristilo odgovarajući latinski termin *gens*.⁴²

Cognatio je više puta potvrđen i na salonitanskim natpisima, u posebnoj skupini spomenika vjerskog karaktera. J. Medini, koji je ovim spomenicima posvetio posebnu pažnju, smatra da su dotične kognacije u početku (od kraja 1. do polovice 2. st.) moguće i bile zasnovane na krvnim vezama, a da im kasnije osnova okupljanja postaje briga oko održavanja kulta Magne Mater - Kibele, te da se tada članovi kognacija, metroački vjernici, međusobno smatraju "braćom i sestrama" po Velikoj Majci, od koje su svi zajedno potekli. Pa ipak, iako se i kod liburnskog natpisa radi o zavjetnom spomeniku, i to takvom koji postavlja *sacerdos*, J. Medini prihvaća mišljenja D. Rendić-Miočevića i G. Alföldyja, da na njemu spomenuta *cognatio* (u sklopu posvete *pro suis et cognatione Nantania*) označava liburnski (matrilinearni) rod.⁴³

Sumirajući mišljenja spomenutih istraživača, S. Čače nudi nešto drugačiju, i vjerujem, uvjerljiviju interpretaciju. On smatra da se sustav računanja srodstva preko udaljenog pretka u epihorskoj sredini ne može poistovjetiti s rimskim. Pretpostavlja da je kod Liburna postojalo klasno izdiferencirano društvo u kojem su vodeći rodovi uspostavili odnose bitno različite od onih koji su prevladavali na nižim razinama društvene piramide. Struktura vodećih liburnskih rodova možda bi se najbolje mogla interpretirati kao tzv. "konična grupa", odnosno kao skup loza,⁴⁴ koje obično kao os svog okupljanja imaju određeni predmet vlasništva (npr. zemlju), rang ili neki privilegij. Unutar takve grupe dominantna nasljedna linija uživa naročite povlastice s obzirom na dotičnu os, dok stupanj, odnosno vrsta privilegija koju uživaju pripadnici pobočnih loza ovisi o njihovoj genealoškoj udaljenosti od glavne linije. Zbog ovakve "pomičnosti" domaće srodničke grupe - njena svojstva da ima "središte" ali ne i fiksne granice - morao se izbjegavati i termin *gens*. Stoga je *cognatio*, kao n a j o p ć e n i t i j i, zacijelo bio i najbolji izraz za označavanje srodstveničke strukture kod Liburna. Sve dok čvrsti dokazi ne pokažu suprotno, mora se uvažiti evidencija ranocarskih epigrafičkih spomenika na kojima se porijeklo domaćeg stanovništva izražava imenom oca, a ne majke, na

⁴¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 771.

⁴² G. ALFÖLDY, 1963, 82-85; ISTI, 1965, 167. Njegovo mišljenje dijelom slijedi i J. J. WILKES, 1969, 185-187.

⁴³ J. MEDINI, 1985, 5, 19 i d. Naprotiv, F. PAPAZOGLU (1967a, 13) sklonija je u navedenoj kognaciji radije vidjeti vjersko udruženje nego rod.

⁴⁴ Pod lozom (engl. *lineage*) obično se podrazumijeva grupa krvnih srodnika poteklih od istog zajedničkog pretka koji svoj međusobni rodbinski odnos mogu dokazati nizom genealoških veza. Manja je od roda, i obično je rezidencijalnog karaktera. Usp. R. VIVELLO, 1978, 251, s. v. *Lineage*.

osnovi čega se smije zaključiti da se i kod Liburna srodstvo računalo po muškoj liniji. Kod vodećih rodova vrlo vjerojatno treba računati i s uvažavanjem podrijetla po majci te s izrazitom statusnom endogamijom. Prema tome, potpuno je moguće zamisliti patrilinearno srodstvo, koje će biti obilježeno nazivom *cognatio*.⁴⁵

Unutar rodova osnova društvenog i gospodarskog okupljanja, bila je monogamna obitelj. Koliko god su antički pisci škrti obavijestima o društvu domaćeg stanovništva još manje podataka daju o ustroju njihovih obitelji. I to malo informacija koje daju uglavnom su zaklonjene velom njihovih vlastitih kulturoloških shvaćanja ili su pak svedene na mitološku priču. Ovo je osobito zamjetno kod grčkih pisaca, kod kojih je prisutno jedno zajedničko zapažanje: obitelj prastanovništva na istočnoj obali Jadrana anomalna je u odnosu na shvaćanja samih pisaca i njihovih čitatelja.

Glavnina tih vijesti odnosi se na Liburne i na položaj žene u njihovom društvu. U Pseudoskilakovu Periplu, djelu zemljopisna karaktera iz sredine 4. st. pr. Kr., u poglavlju u kojem se opisuje liburnska obala (*Periplus*, c. 21), nalazi se i jedna kratka etnografska opaska, srž koje je da Liburnima vladaju žene, koje, osim toga, smiju slobodno seksualno općiti s vlastitim robovima i strancima. Nikola iz Damaska, autor s kraja 1. st. pr. Kr., zacijelo preuzimajući vijest iz nekog starijeg grčkog etnografskog djela, u svoju zbirku čudnih običaja uključuje i Liburne, za koje kaže da kod njih postoji običaj da se djeca pripisuju očevima na osnovi tjelesne sličnosti, budući da im pravi otac nije poznat zbog seksualne slobode njihovih majki.⁴⁶

Gledano očima prosječnog Grka, odnosno kroz prizmu uređenja života u grčkom polisu, ovakvi su opisi ukazivali na potpunu društvenu neuređenost liburnskog društva. Grčka koncepcija uređenja polisa bazirala se na shvaćanju prirodne superiornosti muškarca i njegove dominacije, kako u javnom, tako i u privatnom životu. Uloga žene svedena je na uzorno vođenje domaćinstva, a ispunjenjem njihova života smatralo se sklapanje braka i majčinstvo. Sklapanje zakonitog braka i rađanje zakonito priznate djece bilo je od izuzetne važnosti za održanje kontinuiteta javnog života polisa, zbog čega se i naročito pazilo na ženinu čestitost u braku i na ograničavanje njenih aktivnost samo na sferu doma i obitelji.⁴⁷ Vijesti poput ovih o "vladavini žena" kod Liburna i o pripisivanju djece očevima na osnovi sličnosti⁴⁸ (a ne zakonom uređenih odnosa između muškaraca i žena) u suprotnosti su s poimanjem "normalnog" u većini polisa. Stoga se one ne mogu tumačiti kao prikaz stvarnosti, već radije kao etnološko-ideološka obrada društvenog uređenja autohtonog društva u kojem je žena imala istaknutiju ulogu nego u većini grčkih polisa.⁴⁹

⁴⁵ S. ČAČE, 1985, poglavlja VI. 5. i VI. 6, str. 627 i d.

⁴⁶ F. JACOBY, 1926, frg. 103d.

⁴⁷ Najizraženiji primjer ovakvog shvaćanja prisutan je u atenskom društvu. V. npr. R. JUST, 1991, nar. poglavlja 4. (Marriage and the State), 6. (Freedom and Seclusion), 9. (The Enemy Within) i 10. (The Savage Without).

⁴⁸ Usp. Aristotel, *Pol.*, 1262a; Herodot, *Hist.*, IV, 180, koji na gotovo identičan način opisuju neke narode gornje Libije.

⁴⁹ U tom smislu v. i S. ČAČE, 1985, 606 i d.

Zacijelo je na osnovi takvih podataka o "nevjerojatnoj" slobodi žena nastalo mišljenje da Liburni vuku porijeklo od legendarnih Amazonki (Servije, *ad Aen.*, I. 243 i XI. 842),⁵⁰ a oni su ponukali i rane istraživače (npr. Bachofena) na tezu da su Liburni živjeli u matrijarhalnom društvu.⁵¹ Ova teza kod drugih istraživača nije imala velikog odjeka. Prema Suiću, Pseudoskilakovu $\zeta\upsilon\nu\alpha\iota\chi\omicron\kappa\rho\alpha\tau\omicron\upsilon\upsilon\tau\alpha\iota$ kod Liburna ne treba shvaćati doslovno; nju bi radije trebalo shvatiti kao prisutnost egzogamnog momenta ili kao trag običaja gostinske oblube (hijerodulije). U svakom slučaju, prema ovom autoru, kod Liburna u protopovijesnom dobu ne može biti govora o matrijarhatu, već samo o nekim remisniscencijama nekadašnjeg matrijarhalnog poretka.⁵² G. Alföldy kao ključ za objašnjenje grčkih vijesti koristi Varonov opis (*De re rustica*, II. 10, 9) pastirskog dijela autohtone populacije (vjerojatno se njegov opis u potpunosti odnosi na Liburne), kod kojeg mlade djevojke mogu p r i j e b r a k a slobodno seksualno općiti i iz takvih veza rađati djecu.⁵³ Alföldy prvi sustavno unosi u razmatranje ove problematike i svjedočanstva s ranocarskih natpisa i ispravno zaključuje da kod Liburna ne može biti riječi o matrijarhatu, već samo o, za shvaćanja grčkog klasičnog svijeta, neobično uvaženom društvenom položaju žena. Takav poseban položaj žene u liburnskom društvu, po njegovu mišljenju, velikim je dijelom posljedica gospodarskih prilika. Žene su bile te koje su morale brinuti o obrađivanju zemlje, kućnoj blagajni, ispaši i sl., dok su muškarci dobar dio godine provodili na moru. Kao posljedica toga, ženina važnost u radu odrazila se i u njenu društvenu priznanju, te time i na oblikovanje obitelji.⁵⁴

Na osnovi analize natpisnog materijala koji se sa sigurnošću može pripisati liburnskoj autohtonoj populaciji, G. Alföldy drži da je obitelj kod Liburna pripadala tipu velike matrilokalne obitelji. U jednoj takvoj velikoj obiteljskoj grupi živjelo bi nekoliko jezgrenih obitelji, i to po principu da su kćeri i nakon udaje ostajale u njoj, zajedno sa svojim muževima i potomstvom, a sinovi samo do ženidbe. Kad bi se sin oženio, odlazio bi živjeti, zajedno sa svojom ženom, k njenoj majci. Alföldy smatra da natpisi mogu također dokazati i transformaciju ovakve matrilokalne velike obitelji u bilokalnu, tj. da u majčinoj velikoj obitelji ostaju živjeti i oženjeni sinovi.⁵⁵

Na preostalom dijelu provincije Dalmacije prastanovništvo je, smatra Alföldy, također živjelo u velikim obiteljima, ali su one, za razliku od liburnskih, bile organizirane na patrijarhalnom i patrilokalnom principu, u kojima su zajedno

⁵⁰ U mitu o Amazonkama također se može prepoznati grčka koncepcija stranog, barbarskog društva kao onoga kod kojega su odnosi među spolovima uređeni obmuto od onih u polisu. Usp. R. JUST, 1991, nav. mj.

⁵¹ J. J. BACHOFEN, 1948, 767. Usp. G. ALFÖLDY, 1961, 307 i d., gdje autor donosi sve relevantne navode antičkih pisaca kao i stariju literaturu koja se bavila ovim pitanjem.

⁵² M. SUIĆ, 1951, 83 i d.; ISTI, 1967, 99 i d.; ISTI, 1981, 122-123. Usp. i D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960a, 128-129.

⁵³ G. ALFÖLDY, 1961, 309-310 gdje je naveden i taj odlomak iz Varonova teksta. Dok grčki tekstovi uglavnom pripadaju specifičnoj zemljopisno-etnografskoj literaturi, odnosno odgovarajućoj literarnoj tradiciji, Varonovi navodi se barem dijelom zasnivaju na njegovim osobnim spoznajama. Usp. S. ČAČE, 1985, 601-603.

⁵⁴ G. ALFÖLDY, 1961, 318-319.

⁵⁵ G. ALFÖLDY, 1965, 317.

živjele kćeri samo do udaje, a sinovi i nakon ženidbe zajedno sa svojim ženama i djecom.⁵⁶

J. J. Wilkes, koji u mnogim aspektima slijedi rezultate njegova rada, smatra da je u Dalmaciji obitelj u pravilu bila mala, s izuzetkom Liburna, kod kojih je bio razvijen obrazac kompleksnog domaćinstva koje je obuhvaćalo više generacija poteklih od istog pretka računajući po ženskoj liniji. Po njegovu mišljenju takva struktura obiteljske grupe bila je u rimsko doba označena nazivom *cognatio*.⁵⁷ S. Čače, uvažavajući neke od Alföldyjevih zaključaka, ne nalazi na natpisima eksplicitne dokaze da je kod Liburna zaista postojala matrilinearna velika obitelj. I na najranijim natpisima porijeklo kod Liburna izražava se navođenjem imena oca, a ne majke, dok bi u slučaju matrilinarnog računanja srodstva bilo realno očekivati upravo suprotno. Ono na što natpisi ukazuju radije odgovara nešto kompleksnijem obliku obiteljske grupe, u kojoj je ostajao samo jedan od potomaka, bilo kći bilo sin, zajedno sa svojom jezgrenom obitelji, nego velikoj obitelji kako ju je definirao Alföldy. Protiv postojanja takve velike obitelji kod Liburna govorele bi i skromne, jednostrojne kuće u njihovim protopovijesnim naseljima, kao i kasnoliburnske (obiteljske?) grobnice prikladne za ukop manjeg broja ljudi.⁵⁸

3. Obitelj i obiteljski odnosi u Liburniji na osnovi ranocaraskih nadgrobnih natpisa

Kako se može zaključiti iz dosad izloženoga, obitelj u antičkoj Liburniji izučavala se gotovo isključivo na osnovi vijesti grčkih i rimskih pisaca te natpisne građe. Natpisi predstavljaju najbrojniju grupu pisanih izvora; osim toga najčešće predstavljaju i jedine pisane spomene o stanovništvu prosječnog ili slabijeg gospodarskog imetka i s malo društvenog utjecaja, a o kojima antički pisci rijetko ili nikad izvješćuju.

Osnovu istraživanja obitelji i u ovom radu čine natpisi.⁵⁹ Oni su podijeljeni u više skupina, ovisno o tome kojoj su od većih socijalnih kategorija pripadali njihovi nositelji (civilnoj, vojnoj ili servilnoj populaciji). Među ovim kategorijama izvršila sam i neke potpodjele, kao npr. kronološku podjelu na rani i kasni principat, ili socijalnu diferencijaciju civilne populacije na "obične civile" i

⁵⁶ G. ALFÖLDY, 1961, 316-317; ISTI, 1965, 314 i d.

⁵⁷ Kompleksnost liburnske obitelji Wilkes uspoređuje s onom kod obiteljske zajednice poznate pod imenom zadruga (J. J. WILKES, 1969, 186-187).

⁵⁸ S. ČAČE, 1985, 616 i d.

⁵⁹ U radu su statistički obrađeni nadgrobni natpisi rimske Liburnije iz razdoblja principata. Iz analize su isključeni svi oni natpisi koji ne pripadaju ovoj kategoriji, kao i svi fragmentirani, nečitki ili nedovoljno čitki, ili oni čija je interpretacija nejasna ili dvojben. Natpisna građa je prikupljena prvenstveno iz *CIL* III., zatim iz *ILJug* I., *ILJug* II., *ILJug* III. Osim ovih zbirki, natpisi su prikupljeni i iz raznih znanstvenih časopisa, prije svega iz publikacija *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split), *Diadora* (Zadar), *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum* (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo), i drugih. Na taj način prikupljeno je oko 280 nadgrobnih natpisa, među kojima je samo nešto manje od 50 koji se mogu sa sigurnošću atribuirati autohtonoj liburnskoj populaciji.

na "viši sloj" (dužnosnici od ranga dekuriona naviše), ili sam pak posebno izdvojila spomenike autohtonog pučanstva.⁶⁰

Da bi natpisna građa uopće bila upotrebljiva za jedno ovakvo istraživanje, pokazalo se nužnim raščlaniti sadržaje samih natpisa. Naime, natpisi su sadržajno međusobno vrlo različiti te ih ne bi bilo moguće valjano statistički obraditi: nastalo bi mnogo različitih a brojčano malih skupina. Metodu statističke raščlambe razvili su R. P. Saller i B. D. Shaw i primijenili je na natpisima iz provincija zapadnog dijela Rimskog Carstva,⁶¹ a radi mogućnosti komparacije s njihovim rezultatima preuzela sam je pri obradi liburnskih natpisa. Sadržaj natpisa je raščlanjen na najelementarnije relacije između komemoratora i pokojnika, koje su potom statistički obrađene. Pri tome višestruke pojave iste vrste relacije na jednom natpisu (npr. dva sina podižu spomenik ocu) tretirale su se kao jedna sama, ponajviše stoga da bi se izbjegli brojčani nerazmjeri (kao npr. kad jedan patron podiže spomenik većem broju oslobođenika) ili brojčane neodređenosti (npr. *commilitēs* podižu spomenik svom suborcu). Dakle, vrijednosti prikazane na tablicama u Prilozima ne prikazuju broj samih spomenika, već brojčanu zastupljenost pojedinih vrsti odnosa između komemoratora i pokojnika.

Naravno, sam sadržaj natpisa, koji u prosjeku, statistički izraženo, spominje 2,5 osobe, nije dostatan za stvaranje zaključaka o vrsti ili veličini obitelji koja je dominirala na ovom području. Natpisi rijetko kad donose sve članove obitelji, a i kad imenuju npr. barem roditelje i djecu mi nikako nismo u mogućnosti provjeriti jesu li npr. spomenuta sva djeca i sl. Dijelom je to posljedica samog specifičnog karaktera nadgrobnih spomenika. Njihova je glavna funkcija obilježavanje uspomene na pokojnika, bio on član obitelji (u užem i u širem smislu), prijatelj i sl., a ne precizno nizanje genealoških podataka o vlastitoj obitelji. Iz tekstova rimskih pravника razabire se da se testamentarnim putem mogla odrediti i osoba koja nije bila krvno povezana s testatorom za obavljanje pogrebnih dužnosti. Ako se zavještač nije za to pobrinuo u svom testamentu, zakon je određivao da financijske troškove, u razumnim okvirima, snosi legitimni ili imenovani nasljednik. Međutim, izgleda da su u svijesti ljudi bili čvrsto povezani pojmovi namjere preuzimanja nasljedstva i brige o pogrebu, pa su pravnici smatrali nužnim pojasniti da poduzimanje brige oko pogreba nije znak namjere prihvaćanja nasljedstva, što je naročito bilo važno u slučajevima nasljedstva opterećenog dugovima. Unatoč takvoj pravnoj zaštiti, poznati su primjeri nasljednika koji su odbijali sudjelovati u pogrebu testatora, iz straha da se ne bi pomislilo da su odlučili prihvatiti nasljedstvo koje nisu željeli. Za takve slučajeve Ulpijan izjavljuje da bi se za pogreb trebali pobrinuti sinovi, kao izraz sinovske dužnosti.⁶² Zacijelo, ako nije bilo sina ili on nije bio voljan preuzeti brigu o pogrebu na sebe, njegovu je ulogu preuzimala neka druga osoba za koju se smatralo da je podjednako snažno bila vezana uz pokojnika. Osim ovih komemoracija potaknutih osjećajem

⁶⁰ Priпадnost spomenika nekoj od navedenih društvenih kategorija definirana je uglavnom na osnovi *cursus honorum* spomenutih osoba, na pojavi specifičnih imenica poput *servus*, *libertus*, *verna*, *miles*, *veteranus* i sl. u imenovanju, kao i na osnovi nomenklature i onomastike. Datacija spomenika, ukoliko nije bila izvršena već pri prvobitnoj objavi, preuzeta je iz G. ALFÖLDY, 1969.

⁶¹ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 125 i d., 130 i d.

⁶² Dig., II. 7. 4. (Ulpijan); usp. R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 126.

obaveze ili proizašlih iz testamentarnih odredbi, svakako valja računati i s onima potaknutima emotivnom bliskošću. Njih nije lako izmjeriti ili dokazati, ali teško je u njih sumnjati u slučajevima kao što su komemoracije djece, koje vrlo često jasnim atributima izražavaju komemoratorovu tugu i žalost. Budući da je komemoriranje članova obiteljske grupe tek jedan od elemenata njena djelovanja, poput sklapanja braka, rođenja djeteta, brige oko kućnog gospodarstva i sl., teško je vjerovati da obrasci komemoracije na natpisima daju drastično drugačiji prikaz odnosa među članovima obitelji nego u ostalim sferama obiteljskog života. Stoga se nadgrobni natpisi, iako indirektno i donekle neprecizno, mogu smatrati korisnim izvorom za upoznavanje osjećaja obiteljske povezanosti i naklonosti, i preko njih obiteljskog ustroja.⁶³

Češći odabir nekih obrazaca komemoracije ukazuje i na njihovu rašireniju životnu uporabu kod pučanstva, pa iako statistički nije bilo moguće obuhvatiti svu populaciju, ipak se rezultati ovakvog rada mogu smatrati pouzdanima. Statističke vrijednosti dobivene na osnovi sačuvanog korpusa natpisa Liburnije mogu varirati u odnosu na tadašnje realitete, ali omogućuju utvrđivanje najčešćih, rijetkih ili vrlo rijetkih obrazaca obiteljske povezanosti.

Prema dobijenim rezultatima može se zaključiti da je kod većine stanovništva ranorimske Liburnije prevladavao jezgreni tip obiteljske grupe, kako kod domaćeg tako i kod doseljenog stanovništva. Ovakav zaključak u suprotnosti je s ranijim mišljenjima koja su zastupala tezu o postojanju "velike obitelji" kod autohtonog pučanstva Liburnije. To se mišljenje prije svega zasniva na Alföldyjevoj analizi liburnskih ranocarskih nadgrobničkih natpisa.⁶⁴ Međutim, metoda koju je Alföldy primjenio u svom radu uvelike se razlikuje od ovdje korištene. On je natpise tretirao kao zasebne sadržajne cjeline; analizirao je samo skupinu od 70-ak ranocarskih nadgrobničkih natpisa koji se mogu pripisati autohtonom liburnskom pučanstvu. Glavni nedostaci njegove metode su zanemarivanje socijalne diferencijacije natpisa te stvaranje generalizacija o cijelom liburnskom društvu na osnovi iznimnih, a ne najčešćih primjera.

Na osnovi tek nekoliko spomenika koji donose više od tri osobe Alföldy neutemeljeno zaključuje da je obitelj kod Liburna bila proširenog tipa, a zanemaruje veliko mnoštvo, podjednako kod spomenika autohtonog i doseljenog stanovništva, koje spominje samo dvije-tri osobe. Naime, od svih nadgrobničkih spomenika Liburnije (kad se izuzmu natpisi sa sigurnošću pripisani autohtonom stanovništvu) analiziranih u ovom radu tek 6% donosi više od tri osobe, a među njima tek oko jedna četvrtina spominje članove proširene ("velike") obitelji. Među natpisima autohtone populacije njih oko 15% donosi više od tri osobe, među kojima oko jedna trećina imenuje članove proširene obitelji. Usporedbe radi, samo dvije do tri osobe spominje više od 60% natpisa autohtonog stanovništva, odnosno više od 70% ostalih liburnskih natpisa, dok preostali spominju samo po jednu osobu.

Osim toga, iako su osobe spomenute na natpisima pripadale različitim socijalnim slojevima, Alföldy nije obratio pozornost na te razlike, te je natpise i u tom smislu (a ne samo etničkom) tretirao kao jedinstvenu cjelinu. Međutim, kako

⁶³ Usp. i R. P. SALLER - B D. SHAW, 1984, 127.

⁶⁴ G. ALFÖLDY, 1961, 313-314; usp. i bilj. 55-58.

će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja, zasebno analiziranje različitih socijalnih kategorija od neobične je važnosti za bolje razumijevanje problematike autohtonog društva. Na natpisima socijalno i gospodarski istaknutijeg dijela liburnskog stanovništva članovi proširene obitelji češće se spominju nego na onima nižih slojeva, no i tada predstavljaju prije iznimku nego pravilo.

3.1. Civilno stanovništvo Liburnije

Na natpisima civilnog stanovništva Liburnije odnosi među članovima jezgrene obitelji iznose 89% svih odnosa komemoratora s pokojnikom, a taj je postotak čak nešto viši kod autohtonog stanovništva (91%). Ovakva dominacija jezgrene obitelji prisutna je i u civilnoj populaciji cijele provincije Dalmacije, kao i u provincijama zapadnog dijela Carstva (v. prikaz 1.).

Prikaz 1.

- a) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁶⁵

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia - ostalo civilno stanovništvo
88%	84%

- b) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva nekih provincija zapadnog dijela Carstva⁶⁶

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
77%	79%	83%	80%	86%	89%	91%	82%

Ovako ujednačeni rezultati ne mogu nikako biti plod slučajnosti. Iako od područja do područja variraju u rasponu od desetak posto (77-91%), nedvosmisleno ukazuju na to da je na cijelom ispitanom području u većini slučajeva jezgrene obitelji bila ta koja je na sebe preuzimala brigu o pogrebu i komemoraciji svog člana. Zacijelo je jezgrene obitelji dominirala i kao osnovna društvena jedinica i u ostalim aspektima društvenog života, jer kako drugačije objasniti slabu zastupljenost onih odnosa koje bi bilo realno očekivati u slučaju da je u rimskom društvu dominirala kompleksna obiteljska grupa proširenog, izrazito patrijarhalnog tipa. U takvom slučaju očekivao bi se mnogo snažnije izražen odnos između srodnika po muškoj liniji, poglavito između djedova i njihovih potomaka, što nije slučaj. Odnosi među članovima proširene obitelji obuhvaćaju manje od 10% u svim ispitanim područjima (v. prikaz 2), pa tako i u samoj Liburniji (kod autohtonog stanovništva 7%, kod ostalog civilnog stanovništva Liburnije 4%; v. Tab. 5. i Tab. 1.).

⁶⁵ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1, Tab. 49.

⁶⁶ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5.- Tab. 12.

Prikaz 2.

- a) Odnosi među članovima proširene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁶⁷

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia - ostalo civilno stanovništvo
7%	4%

- b) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva nekih provincija zapadnog dijela Carstva⁶⁸

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
4%	5%	5%	6%	1%	4%	7%	3%

Odnosi među članovima proširene obitelji zastupljeni su u svim ispitanim uzorcima u vrlo malim brojevima.⁶⁹ U Dalmaciji većina spomenutih relacija otpada na Salonu i unutrašnjost provincije, dok na civilnu populaciju Liburnije otpada tek njih 6. Stoga moram upozoriti da se prikaz 3. ne može shvatiti kao vjeran odraz, već radije kao približni pokazatelj strukture odnosa među članovima proširene obitelji u provinciji Dalmaciji.

Prikaz 3.

Odnosi među članovima proširene obitelji

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj relacija među članovima proširene obitelji.)

	Dalmacija - domaće stanovništvo	Dalmacija - ostalo civilno stanovništvo	Liburnija - domaće stanovništvo	Liburnija - ostalo civilno stanovništvo
s očeve strane	27%	12%	100%	0%
s majčine strane	18%	24%	0%	0%
neutvrdivo s koje strane	36%	36%	0%	100%
affinitas	9%	26%	0%	0%
cognati	9%	2%	0%	0%

⁶⁷ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, nav. mj.

⁶⁸ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, nav. mj.

⁶⁹ U zapadnim provincijama Rimskog Carstva osnosi među članovima proširene obitelji kreću se od 1 do 41 potvrde, odnosno od 3 do 7% (R. P. SALLER - B. D. SHAW, 184, Tab. 5.-16.). Na dalmatinskim natpisima civilne populacije zabilježen je doduše nešto veći broj potvrda, 67 (usp. A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1.), no kad se ovaj broj izrazi postocima, nimalo ne odskake od raspona zabilježenog u drugim ispitivanim područjima.

U skupini odnosa u kojima je komemorator netko od srodnika po muškoj liniji djedovi se pojavljuju razmjerno rijetko: od 11 potvrda kod cjelokupnog civilnog stanovništva Dalmacije djed i pradjed s očeve strane javljaju se svaki tek po jedan put, i to oba na istom natpisu iz Liburnije, na kojem L. Calpurnius Agapetus(?) podiže spomenik bratu, roditeljima, djedu i pradjedu (*Corinium, CIL III.*, 9976). Kod devet slučajeva nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi da li je komemorator bio djed ili stric, odnosno ujak, te su stoga takve relacije uvrštene među 25 "neutvrdivih". Naime, u latinskom se jeziku ne razlikuju izrazi koji označavaju unuka/unuku i nećaka/nećaku (*nepos* i *neptis*), a niti kontekst natpisa nije pobliže odredio njihov međusobni odnos. S obzirom na procjene tadašnje prosječne životne dobi,⁷⁰ i na prosječnu dob sklapanja prvog braka i rađanja prvog djeteta u rimskom svijetu u dobi između petnaeste i dvadesete godine,⁷¹ realno je očekivati mali broj djedova koji bi nadživjeli svoje potomke i komemorirali ih, no ne i toliko mali koliko prikazuju nadgrobni natpisi.⁷² U kontekstu ukupnog broja relacija između komemoratora i pokojnika na nadgrobnim natpisima provincije Dalmacije njihov je broj zanemarivo mali i iznosi (ako se pribroje i onih devet potvrda iz skupine "neutvrdivih") jedva 0,7 posto. Usporedbe radi, ovoliki postotak zabilježen je još i u XI. regiji Italije i to kao najviši među uzorcima koje su ispitili Saller i Shaw.⁷³

Unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva Liburnije najčešće su komemoracije među supružnicima (34%) i one roditelja djeci (34%). Nešto su rjeđe komemoracije djece roditeljima (21%), a najrjeđe su među braćom i sestrama (11%). Ovakva unutarnja raspodjela pokazuje manja odstupanja u odnosu na druga ispitivana područja koja bi mogla biti odraz regionalnih osobitosti Carstva (v. prikaz 4).

Prikaz 4.

a) Učestalost komemoracija unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁷⁴

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

	Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia - sve civilno stanovništvo	Liburnija - domaće stanovništvo	Liburnija - sve civilno stanovništvo
supružnici	32%	36%	23%	34%
silazna ob.	26%	37%	31%	34%
uzlazna ob.	33%	20%	28%	21%
braća i sestre	9%	7%	18%	11%

⁷⁰ J. SZILÁGYI (1962, 303-306) izračunao je da je u Dalmaciji tijekom prva četiri stoljeća po Kr. prosječna životna dob muškaraca iznosila 33,7 godina. No s obzirom na sklonost ka češćem isticanju dobi kod vrlo mladih osoba (usp. M. CLAUS, 1973, 403 i d.), zacijelo je prosječni životni vijek trajao koju godinu više.

⁷¹ B. RAWSON, 1992, 21 i d.

⁷² Usp. i R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 136-137, koji procjenjuju da je ukupni broj još uvijek živih djedova, i prema tome sposobnih sudjelovati u komemoraciji, mogao iznositi između 3 i 12 posto, ovisno o dobi pokojnika.

⁷³ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 136-137.

⁷⁴ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1, Tab. 49.

- b) Učestalost komemoracija unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva nekih područja zapadnog dijela Carstva⁷⁵

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

	Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
supružnici	40%	44%	29%	45%	41%	31%	45%	40%
silazna obitelj	36%	21%	36%	32%	31%	22%	31%	24%
uzlazna obitelj	14%	26%	25%	10%	18%	34%	20%	27%
braća i sestre	10%	9%	10%	13%	9%	13%	4%	9%

Kao regionalnu osobitost, odnosno kao karakteristiku autohtonog stanovništva Liburnije, valja tumačiti razmjerno visok postotak komemoracija među braćom i sestrama (18%), najviši među svim ispitanim uzorcima (v. prikaz 4a). Iako je kod ovog stanovništva, s obzirom na mali broj sa sigurnošću atribuiranih spomenika, analiziran relativno mali broj komemoracija među članovima jezgrene obitelji, što dopušta određenu nepreciznost dobivenih rezultata, dobiveni rezultat ipak ukazuje na snažniju povezanost braće i sestara kao jednu od značajki unutarnjeg ustroja autohtone liburnske obitelji. Njihova snažnija povezanost na štetu nešto slabije izraženih komemoracija među supružnicima, mogla bi baciti i nešto svjetla na krvnosrodnički sustav kod Liburna. Naime, prema mišljenju nekih socijalnih antropologa, ovakva kombinacija ukazivala bi na to da su prava srodnika po ženskoj liniji u određenoj mjeri egzistirala uz prava srodnika po muškoj liniji.⁷⁶ Već su i ranije razni istraživači liburnskog društva došli do zaključka o istaknutijoj ulozi žene u liburnskom društvu nego u grčko-rimskom klasičnom svijetu,⁷⁷ a takav njen položaj potvrđuje i ovo istraživanje. U usporedbi s podacima za cijelu provinciju, te za samu njenu unutrašnjost, u kojoj je potvrđeno najviše natpisa autohtonog stanovništva, kod Liburna se uočava povećan udio žena kao komemoratora (v. prikaz 5.-6.).

Sudjelovanje žena u komemoracijama u ispitanim zapadnoeuropskim područjima Rimskog Carstva uglavnom je znatno slabije izraženo u usporedbi s muškarcima-komemoratorima, s izuzetkom Hispanije i Galije Narbonensis (v. prikaz 7).

Osobito je zanimljiv slučaj Hispanije. Saller i Shaw, koji su analizirali materijal te provincije, također primjećuju ovu regionalnu osobitost. Dovode ju u vezu s opisima hispanskog društva kod nekih antičkih etnografskih pisaca: miraz muškarci daju ženama, obično se kćeri određuju za nasljednike, i t. sl. Strabon (3.4.18) čak izričito bilježi te običaje kao oznake "ginekokratskog" društva. Iako se niti kod prastanovništva Hispanije ne može govoriti o matrijarhalnom društvu,

⁷⁵ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5.- Tab. 12.

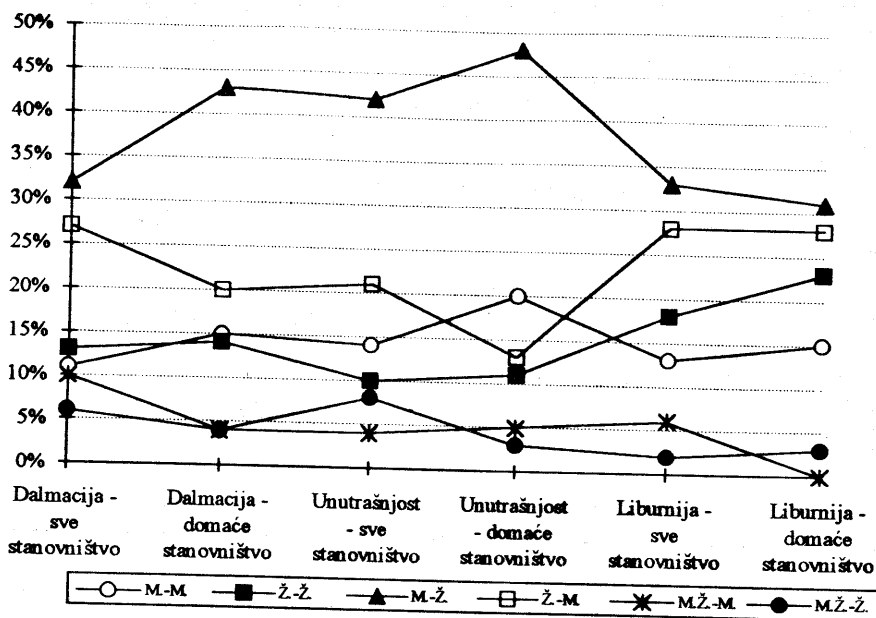
⁷⁶ A. R. RADCLIFFE-BROWN, 1982, 59 i d.

⁷⁷ G. ALFÖLDY, 1963; v. i bilj. 42.

postoje neki jasni pokazatelji koji ukazuju na značajniji položaj žene u društvu, čak s nekim elementima "matrilinearnosti" prilikom prijenosa nasljedstva.⁷⁸ Zamjetne su sličnosti s Liburnijom, kako u navodima antičkih pisaca koji ih opisuju kao "ginekokratska" društva, tako i u češćoj prisutnosti žena kao komemoratora na ranocarskim natpisima.⁷⁹ Istaknutija uloga žene tumači se kao odraz njene važne uloge u radu i kultu, kako u Hispaniji tako i u Liburniji.⁸⁰

Prikaz 5.

Postotak učestalosti komemoracija po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva tijekom principata
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

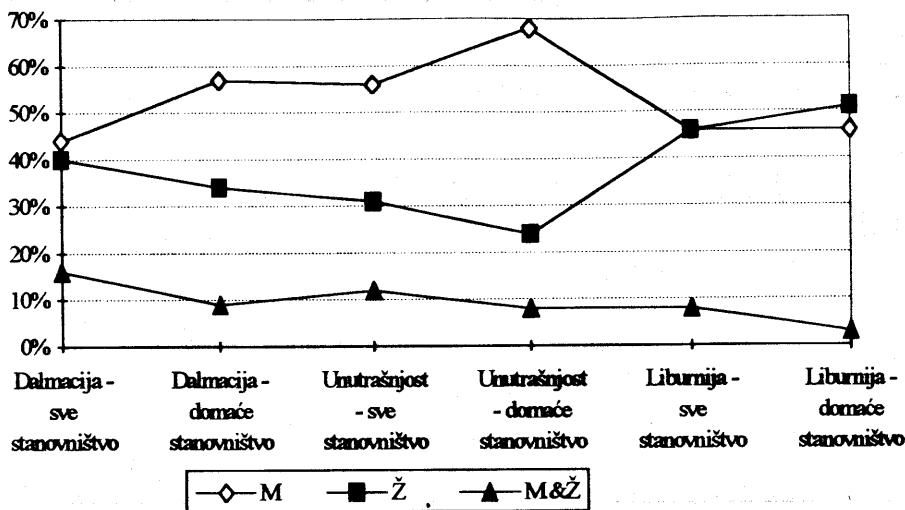
⁷⁸ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 138-139.

⁷⁹ Iako ne raspolazem analizom odnosa s natpisa samo autohtonog stanovništva Hispanije, čini mi se da bi podaci sa slike 4b. mogli s još jedne strane ukazivati na podudarnost između srodnickog sustava prastanovništva Hispanije i Liburnije. Naime, riječ je o ranije spominjanoj korelaciji između odnosa među supružnicima i onih među braćom i sestrama. Iako su u nekim drugim ispitanim područjima zapadnog dijela Carstva komemoracije među braćom i sestrama iste (Latium 10%) ili češće nego na natpisima cjelokupnog hispanskog civilnog stanovništva (Britania i Germania Sup. sa 13%), ono što se uočava na hispanskom primjeru i pokazuje obrazac sličan liburnskom, jest slabije izražena povezanost supružnika (29%). Ispravnost ili pogrešnot ove teorije može sa sigurnošću pokazati tek analiza odnosa s nadgrobnih natpisa autohtonog stanovništva Hispanije, a slično bi možda pokazali i natpisi autohtonog stanovništva Germanije Superior.

⁸⁰ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 138-139; G. ALFÖLDY, 1961, 311 i d.

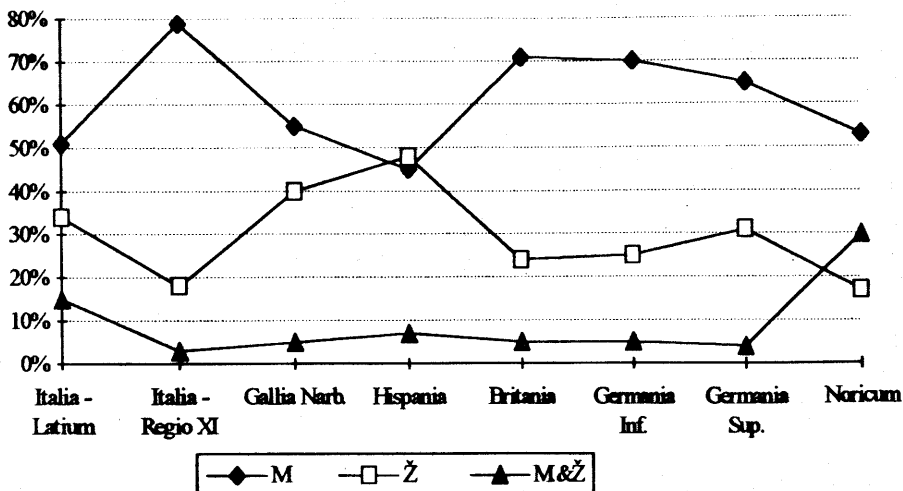
Prikaz 6.

Postotak komemoratora po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva tijekom principata
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

Prikaz 7.

Postotak komemoratora po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva nekih područja zapadnog dijela Carstva tijekom principata
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

3.2. "Viši sloj" Liburnije

Komemoracije na natpisima pripadnika društveno i gospodarski istaknutijih članova društva, odnosno civilnih dužnosnika od ranga gradskih dekuriona navise, u mnogim aspektima oblikuju obrasce slične onima s natpisa "običnog" civilnog stanovništva Liburnije, iako pokazuju i određene samosvojnosti. Dominacija jezgrene obitelji prisutna je i na natpisima "višeg sloja" Liburnije, ali u nešto manjem opsegu nego na civilnom uzorku, i obuhvaća svega 75% svih potvrđenih obiteljskih odnosa (v. Tab. 2.). S druge strane, nešto su jače zastupljeni odnosi među članovima proširene obitelji (7%) kao i isticanje *heredes* kao komemoratora (11%), koji su na civilnom uzorku bili zastupljeni sa samo 2%. Međutim, s obzirom na to da je ova skupina natpisa prilično malobrojna, sa sveukupno zabilježena 44 odnosa komemoratora s pokojnikom (odnosno 55 kad se pridodaju komemoracije za života -*se vivo/sibi*- i one u kojima komemorator nije poznat), rezultati prikazani na Tab. 2. ne mogu se smatrati sasvim pouzdanima budući da bi svaki novi spomenik mogao znatnije utjecati na njihove vrijednosti. Stoga se niti razmjeri koje daje njihova analiza ne mogu uzeti kao konačni, iako se iz njih mogu izvući neki načelni zaključci.

Sa sigurnošću se može zaključiti da je i kod "višeg sloja" liburnskog stanovništva prevladavala jezgrene obitelj. Smije se pretpostaviti da su u toj društvenoj kategoriji stanovništva širi srodnički odnosi bili nešto izraženiji nego kod običnog civilnog puka, te da su se za komemoracije češće brinuli nasljednici postavljeni testamentom. Razloge češćoj pojavi širih srodnika kao komemoratora zacijelo prije treba tražiti u specifičnom društvenom statusu ovih obitelji i njihovu nastojanju da imetak ostaje unutar kontrolirane, povlaštene grupe ljudi, odnosno vlastite loze, negoli u nastavljanju pretpostavljene predrimske autohtone tradicije. Ovo posljednje je vrlo teško dokazati, prije svega stoga što su Liburni razmjerno slabo zastupljeni u ovoj skupini natpisa (oko 15-ak posto). Stanovništvo zastupljeno na ovim natpisima regrutirano je iz različitih etničkih skupina i socijalnih slojeva: među njima su uz Liburne, zacijelo potomke starih autohtonih vladajućih obitelji, i Italici, a u ovu su skupinu uključeni i natpisi Augustala, koji su gotovo svi bili oslobođenici, no vrlo bogati i vrlo utjecajni u municipalnim zajednicama, o čijoj se etničkoj pripadnosti uglavnom može samo nagađati (Orientalci?).

Ostaje otvoreno pitanje visokog postotka *heredes* kao komemoratora. Možda se razlozi tome mogu tražiti u slaboj stopi nataliteta, pri čemu se obitelji bez direktnih potomaka okreću instituciji testamentom određenog nasljednika. Druga je mogućnost, čini mi se nešto uvjerljivija, da se institucija *heres* izrijekom spominje na ovim natpisima češće nego na onima običnog civilnog puka iz pravnih razloga, a ujedno i kao jasna poruka o tome tko je novi vlasnik nečijeg bogatog imetka, za što kod većine stanovništva ispod ranga dekuriona zacijelo i nije bilo neke velike potrebe. Osim toga, iako je ovakav obrazac komemoracija srodan onome s natpisa vojne populacije, nije moguće utvrditi njihovu direktnu povezanost. Naime, iako se na nekima od natpisa "višeg sloja" u *cursus honorum* izrijekom navode i vojne funkcije - koje su bile polazna stepenica onima koji su se nadali viteškoj karijeri i kojima je municipalna karijera mogla biti tek međustupanj između vojne i viteške karijere - na tim natpisima ne može se dokazati dominacija *heredes* nad ostalim

kategorijama komemoratora. Za razliku od profesionalnih vojnika i dočasnika, osobito onih na službi negdje u provinciji daleko od svojih domova, pripadnici "višeg sloja" relativno su kratkotrajno obavljali vojne službe, i, osim toga, mogli su oformiti obitelj unutar koje će se i izabrati nasljednik ali i komemorator kad se ukaže potreba. Stoga je zacijelo najvjerojatnije da se uzrok ovako visokom udjelu *heredes* kao komemoratora kod pripadnika "višeg sloja" stanovništva Liburnije treba tražiti u kombinaciji svih triju navedenih opcija, od kojih je ona druga mogla biti najutjecajnija.

U većem udjelu daljih srodnika i *heredes* kao komemoratora može se pretpostaviti da su imetak i privilegije predstavljali os oko koje se oformio ovakav obrazac komemoracija. S nastojanjem očuvanja vlasništva i privilegija unutar povlaštene grupe može se pretpostaviti i postojanje statusne endogamije, i sukladno tome, pomicanje granica srodničke solidarnosti i na dalje srodnike, ali i na osobe izvan krvnosrodničkog kruga. U prilog tome govori više natpisa koji pripadaju povlaštenom stanovništvu i na osnovi kojih je Alföldy izvukao zaključak o "velikoj obitelji" kod Liburna. Tako npr. vrlo dobar primjer predstavlja natpis liburnske⁸¹ obitelji Oktavija iz Nadina (*CIL* III., 2870). Na ovom obiteljskom nadgrobnom spomeniku prikazane su četiri generacije, odnosno "velika obitelj" po Alföldyju: komemoratorica podiže spomenik svojim roditeljima, svom mužu, djeci, zetu i, vjerojatno, unuci. No, čvrsta povezanost nekoliko grana Oktavija prikazana na ovom natpisu prije ukazuje na statusnu endogamiju. Naime, izgleda da su se nadinski Oktaviji čvrsto držali unutar svoje zatvorene grupe, okupljeni ne samo na osnovi krvne povezanosti, već i oko specifičnih zajedničkih interesa. Bračne veze dviju Oktavija, same komemoratorice i njene kćeri, s Oktavijima iz drugih grana ove grupe, sklopljene su radi održavanja postojećih povlastica koje su jasno istaknute na natpisu i očituju se u gotovo nasljednom karakteru visokih gradskih dužnosti (edil, duovir, pontifex). Malo je natpisa koji bi poput ovoga mogli ilustrirati zatvorenost ovog sloja stanovništva. Iz Liburnije se mogu spomenuti još dva natpisa iz Zadra (*CIL* III., 2931 i 2917=9985). Oba spomenika podiže Trebia Procula: prvi svom ocu, pripadniku viteškog staleža i dekurionu Raba, a drugi svom mužu, odlikovanom za vojne uspjehe od triju careva (Vespazijana, Tita i Trajana) i zacijelo na osnovi tih zasluga uzdignutom u viteški stalež u rangu trecenarija. I ovim brakom povezuju se dvije obitelji čiji članovi obnašaju visoke državne dužnosti. To što je žena potomak italske, a muž Q. Raecius Q. F. Rufus vjerojatno autohtone liburnske obitelji,⁸² zacijelo nije

⁸¹ Ovaj se natpis u pravilu pripisuje autohtonoj liburnskoj obitelji (v. G. ALFÖLDY, 1961, 316; ISTI, 1965, 82-83; J. J. WILKES, 1969, 213-214), no zanimljivo je da je jedini član obitelji, od navedene četiri generacije, za kojeg se na osnovi imenovanja sa sigurnošću može utvrditi liburnska etnička pripadnost majka komemoratorice, Quintia Voltisa, dok svi ostali članovi nose latinska imena u sklopu pravilnog rimskog imenovanja (*duo* ili *tria nomina*). Pod pretpostavkom da su bar neki članovi ove obitelji pripadali italskom doseljenom stanovništvu, npr. muž spomenute Liburnke, Q. Octavius, ili možda zet komemoratorice, Sex. Octavius Sex. f. Celsus, tada bi ovaj natpis predstavljao izuzetan primjer statusne endogamije na djelu, pri čemu su od odlučujućeg značenja pitanja vlasništva i privilegija, a ne etničke pripadnosti ili sl., odnosno, predstavljao bi primjer povezivanja doseljenika s domaćim stanovništvom, putem braka, a radi obostranog interesa.

⁸² Usp. B. NEDVED, 1992, 202 (s.v. *Raecii*), 207 (s.v. *Trebi*).

predstavljalo smetnju ujedinjavanju ovih dviju obitelji i još većoj koncentraciji moći u njihovim rukama.⁸³

3.3. Vojno stanovništvo Liburnije

Nadgrobní natpisi na kojima su zastupljeni aktivni vojnici, dočasnici i časnici, te veterani rimskih vojnih postrojbi također čine malobrojnu skupinu. Obuhvaćaju oko 50-ak spomenika, a među njima apsolutnu većinu čine oni pronađeni na teritoriju vojnog logora Burnum. Natpisi se gotovo bez izuzetka mogu datirati u rani principat, i to uglavnom u 1. st. Većinom su natpise dali podići pripadnici XI. legije (C. p. f.), koja je u Burnumu bila stacionirana od 10. do 69. g. po Kr., a u manjem su broju zastupljeni pripadnici drugih legija i pomoćnih jedinica.⁸⁴ Vojnici su pretežno bili regrutirani iz Italije, ali, otprilike od Klaudijeva razdoblja, uočljiv je i veći broj unovačenih na Istoku i u zapadnim provincijama.⁸⁵

Specifičan način života rimskog vojnika, odvojenog od obitelji i okruženja iz kojeg je potekao, na službi u udaljenim krajevima, i dugo vremena uskraćenog za sklapanje pravno valjanog braka tijekom vojne službe,⁸⁶ vrlo se jasno odražava na nadgrobnim spomenicima. Nadgrobní spomenici vojne populacije koje su analizirali Saller i Shaw pokazali su dva oprečna obrasca komemoracija, u velikom dijelu ovisna o načinu novačenja i stacioniranja vojnih postrojbi po pojedinim provincijama. Na onim područjima u kojima dominira sustav stacioniranja lokalno novačenih postrojbi zamjetan je obrazac komemoracija uvelike podudaran s onim kod civilnog pučanstva. Potpuno je drugačija situacija u onim provincijama i područjima gdje su vojne postrojbe uglavnom bile sastavljene od vojnika unovačenih u udaljenim krajevima Carstva. Izgleda da je to bila smišljena rimska politika kojom su se, razbijajući etnički korpus nekog područja odvođenjem mladih u udaljena područja, nastojale oslabiti eventualne jezgre pobuna i otpora, a u samim postrojbama ojačati disciplinu i preko nje razvijati lojalnost rimskoj vlasti.⁸⁷ Tako se pokazalo da na nadgrobnim natpisima vojne populacije iz Hispanije, podunavskih provincija i afričkih garnizona u komemoracijama dominira jezgrena obitelj (više od 70% svih odnosa). Međutim, u provincijama

⁸³ Povezivanje uglednih i moćnih obitelji bračnim vezama česta je pojava, gotovo nužna za održanje političkog života Rima. Ovakve su bračne veze osobito dobro poznate u brojnim politički istaknutim obiteljima Rima s kraja republike i ranog carstva, budući da su te obitelji vrlo dobro dokumentirane u djelima antičkih pisaca. Takve su veze osiguravale političkom kandidatu ugled zasnovan na sadašnjosti, dok mu je genealogija ovako vezanih obitelji osiguravala ugled zasnovan na slavnoj prošlosti niza prethodnika (usp. J. WIGHT DUFF, 1951, 781-782). Kao ilustraciju dovoljno je samo npr. pogledati stemu ugledne senatorske obitelji Calpurnii Pisones, koja je svoje posjede imala i u Liburniji (RE, III, 1, 1897, s.v. *Calpurnius*), ili same julijevsko-klaudijevske carske kuće (*Cambridge Ancient History*, X., drugo izdanje, Cambridge, 1952, tabla I-II).

⁸⁴ O vojnim postrojbama koje su boravile u Burnumu usp. E. REISCH, 1913, Bb. 128-129; M. ZANINović, 1968, 119 i d.; J. J. WILKES, 1969, 95 i d.

⁸⁵ O etničkoj strukturi vojnika v. J. J. WILKES, 1969, 106 i d., App. VI-VIII, App. X.

⁸⁶ Herodian, 3, 5. Ova je zabrana vrijedila do Septimija Severa, dakle kroz cijelo razdoblje stalne stacioniranosti rimske vojske u Liburniji, i Dalmaciji općenito (usp. J. J. WILKES, 1969, 128, 147-148).

⁸⁷ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 143 i d.

sjeverozapadne Europe (obje Germanije i Britanija) uočava se "vojni" obrazac, koji karakterizira vrlo slaba zastupljenost odnosa među članovima jezgrene obitelji (35-40%).⁸⁸ Ovakvom obrascu pripadaju i komemoracije vojne populacije Liburnije (v. Tab. 3.), dok podaci za cijelu provinciju Dalmaciju pokazuju nešto viši postotak odnosa među članovima jezgrene obitelji, ali su, općenito gledano, sličniji "vojnom" nego "civilnom" obrascu.⁸⁹

Kod vojnog dijela stanovništva Liburnije odnosi među članovima jezgrene obitelji čine tek 40% svih odnosa, među kojima razmjerno visoku zastupljenost pokazuju komemoracije *frater - fratri* (12% svih odnosa). Međutim, među njima se tek za polovicu sa sigurnošću može utvrditi da su bili prava braća, dok su drugu polovicu zacijelo činila "braća po oružju",⁹⁰ i pravilnije bi ih bilo definirati kao *amici*, te bi u tom slučaju odnosi među članovima jezgrene obitelji bili još slabije zastupljeni. To nisam učinila iz dva razloga: (1) u potpunosti poštujući metodu Sallera i Shawa nisam niti sada odstupila od nje kako ne bih onemogućila komparaciju liburnskih (i dalmatinskih) rezultata s onima koje su oni dobili; (2) drugi je razlog, zacijelo isti koji je i njih nagnao da ovu relaciju tretiraju kao dio odnosa među članovima jezgrene obitelji, upravo taj da vrlo često nije moguće na osnovi imenovanja, koje je u pravilu jedini kriterij, razlučiti kad su u pitanju prava braća a kad samo ona "vojnička".

Vojna je postrojba, osobito na stranom i potencijalno neprijateljski raspoloženom području, zatvorena cjelina čiji su članovi međusobno čvrsto povezani budući da uspješno preživljavanje ovisi o tome. U takvom ozračju veze s lokalnim stanovništvom teže se uspostavljaju, bračne veze zacijelo još i teže. Iako je logor u Burnumu bio smješten na području koje su nastavali Liburni, za koje se može opravdano pretpostavljati da su bili prijateljski naklonjeni i lojalni Rimu, ovaj se logor ipak nalazio u neposrednoj blizini granice s Delmatima, s kojima je rimska vojska više puta vodila žestoke borbe. Prema onome što pokazuju nadgrobni natpisi, vojnici stacionirani u Burnumu samo izuzetno su se obraćali nekome izvan logorskog kruga kako bi se pobrinuo za njihov pogreb i komemoraciju. Takvom stanju su pridonosile i ranije spominjana nemogućnost sklapanja zakonitih bračnih veza, te usljed toga i nemanje zakonitog potomstva, te velika zemljopisna udaljenost od obitelji i ostalih bližnjih, na koje bi se vojnici eventualno mogli osloniti da će se pobrinuti o njihovoj komemoraciji.⁹¹

⁸⁸ Isto, 139 i d., nar. 141.

⁸⁹ Komemoracije sa dalmatinskih vojničkih spomenika iz ranog principata odgovaraju "vojnom" obrascu, ali one iz kasnog principata, kad je u Dalmaciji dominiralo stacioniranje lokalno regrutiranih jedinica, odgovaraju "civilnom" obrascu. Stoga su i rezultati dobijeni za razdoblje cijelog principata ponešto netipični. Usp. A. KURILIĆ, 1995, 49-50, Tab. 7, 25-30.

⁹⁰ Usp. J. J. WILKES, 1969, 128, 147-148; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 141. O vojnoj postrojbi kao čvrsto povezanoj zajednici usp. R. MACMULLEN, 1984, 440 i d.

⁹¹ Vojnici koji su bili stacionirani u Liburniji gotovo bez iznimke su, koliko se to može ustanoviti na osnovi njihova imenovanja i navedenih mjesta porijekla, bili regrutirani iz drugih dijelova Carstva: Italija, Mala Azija, zapadne provincije (usp. J. J. WILKES, 1969, 106 i d., App. VI-VIII, App. X), dok se tek za nekoliko njih može utvrditi ili pretpostaviti da su pripadali domaćem stanovništvu (npr. *CIL* III, 15004, *CIL* III, 14990, možda i *CIL* III, 15004¹).

Osim ove kategorije komemoracija - a koja se dakle prije može smatrati odrazom specifičnog društvenog ustroja vojne postrojbe, nego odnosa među obiteljskim članovima - niti jedna druga kategorija komemoracija među članovima jezgrene obitelji ne ističe se u vojnoj populaciji Liburnije. Doduše, nešto jaču zastupljenost pokazuje komemoracija majke sinu (8%) i ona žene mužu (6%). Teško je, međutim, s obzirom na relativno malen broj ovog dijela populacije Liburnije, pokušati nešto zaključiti samo na osnovi ovih vrijednosti. Ako se pak ispita njihova zastupljenost u odnosu na etničku pripadnost nositelja na natpisima spomenika na kojima su zabilježene ove kategorije komemoracija, te u odnosu na to da li su natpisi pripadali aktivnim ili umirovljenim vojnicima, vidjet će se da se ove dvije kategorije odnosa (kao i većina drugih odnosa među članovima jezgrene ili proširene obitelji) javljaju uglavnom na onim spomenicima koji pripadaju lokalnom stanovništvu ili veteranima.

Lokalnom stanovništvu se sa sigurnošću mogu pripisati tri natpisa. Na prvom (*CIL* III., 15004, Burnum) eksplicitno se navodi da je pokojnik, aktivni vojnik, bio rodom iz Aequuma. Komemoriraju ga njegova žena i majka. Na drugom (*CIL* III., 2886, Corinium), čiju pripadnost lokalnom stanovništvu razotkriva majčin kognomen Volaesa, zabilježena je komemoracija majke sinu, vojniku Coh. VII. Urb. I treći je natpis (*CIL* III., 2885, Corinium) uvršten u ovu skupinu spomenika na osnovi ženina kognomena - Avita, a na njemu pripadnika Leg. XI. C. p. f. komemoriraju žena i sin. Lokalnom su stanovništvu možda pripadala i dva veteranska natpisa: na prvom (*CIL* III., 14990, Burnum) žena komemorira svog muža, a na drugom (*CIL* III., 15004¹, Burnum) sam veteran, između ostalog komemorira i svoju unuku, ili možda nećaku (*neptis*).

Dakle, 5 odnosa među članovima jezgrene obitelji zabilježeno je na natpisima lokalnog stanovništva, a jedan na natpisu za koji se s velikom sigurnošću također može pretpostaviti da mu je pripadao. Od preostalih 8 relacija među članovima jezgrene obitelji, šest ih je zabilježeno na veteranskim natpisima, jedna na natpisu časnika(?) rimske vojske koji je stekao mnoga odlikovanja (*CIL* III., 14006, Nedinum) i jedna na natpisu iz Argyruntuma, koji se jedini datira u kasni principat (*ILJug* III., 2895). Ono što se iz ovih podataka odmah može uočiti jest činjenica da niti jedan od ovih spomenika (s izuzetkom prva dva spomenuta koja su sigurno pripadala Liburnima) ne spominje aktivne vojnike. Ova činjenica snažno potvrđuje da i u antičkoj Liburniji na obrazac komemoracija kod vojne populacije u velikoj mjeri djeluje obrazac regrutiranja i stacioniranja rimske vojske, te zakonske regulative. Obiteljske odnose u Liburniji iskazuju jedino pripadnici lokalnog stanovništva, čak i onda kad su još u aktivnom sastavu, budući da su bili blizu svojih obitelji i drugih srodnika te su s njima mogli nastaviti održavati dotadašnje odnose, te veterani naseljeni na ovom području, pa makar bili i stranci, koji su sad mogli oformiti ili bar legalizirati vlastitu obitelj i na nju se pouzdati da će se pobrinuti o komemorativnim obvezama. Ostali aktivni vojnici, čiji broj više nego dvostruko nadmašuje broj veterana, a koji su poglavito stranci, u potpunosti se okreću osobama izvan obiteljskog kruga za preuzimanje brige o njihovoj komemoraciji - u pravilu testamentarnim nasljednicima, a ponekad i oslobođenicima.

3.4. Servilno stanovništvo Liburnije

Među nadgrobnim spomenicima antičke Liburnije najmalobrojniju skupinu čine oni koji su pripadali robovima i oslobođenima, odnosno oni na kojima su većina spomenutih osoba ili samo pokojnik bili robovskog ili oslobođeničkog statusa. Na ukupno registriranih petnaestak spomenika, koji većinom pripadaju razdoblju ranog principata, zabilježeno je 19 potvrda različitih kategorija komemoracija (uključujući i one kategorije u kojima komemorator nije poznat ili spomenut i one u kojima se ističe formula "se vivo/sibi").

Institucija ropstva u mnogim pogledima u društvenom smislu predstavlja smrt pojedinca - rob gubi svoja ljudska i društvena prava - i stoga nije čudno što se rob u rimskom pravnom sustavu tretirao kao stvar (*res*) a ne kao osoba (*persona*).⁹² Kao takav, on nije mogao posjedovati imovinu - osim od gospodara dodijeljeni mu pekulij - kao što nije imao ni pravnih ni društvenih osnova za sklapanje valjanog braka, i sukladno tome nikakvih prava nad djecom koja bi mu se rodila tijekom ropstva.⁹³ Takvu gospodarsko-društvenu obespravljenost robova odražava i malobrojnost njihovih nadgrobničkih spomenika. Oni koji su mogli skupiti dovoljan pekulij da bi si priskrbili nadgrobni spomenik, u Liburniji, kao i u cijeloj provinciji Dalmaciji, potvrđeni su u pravilu u urbanim središtima (samo u Saloni, provincijskom glavnom gradu potvrđeno je oko 2/3 svih relacija ove skupine spomenika).⁹⁴ S obzirom na pretpostavljeno mnoštvo robova i oslobođenika zaposlenih na brojnim gospodarskim imanjima i u drugim gospodarskim sferama, jasno je da ovih petnaestak natpisa predstavlja tek jedan neznatan dio cjelokupne populacije robovskog i oslobođeničkog statusa u Liburniji. Stoga se svakako mora istaknuti da svi zaključci do kojih bude dovela analiza odnosa zabilježenih na ovim natpisima, nisu i ne mogu biti reprezentativni za cjelokupnu servilnu populaciju Liburnije tijekom principata, već da se u najboljem slučaju mogu primijeniti samo na vrlo malobrojnju, zacijelo gospodarski i društveno povlašteniju skupinu urbanih robova i oslobođenika i to poglavito za razdoblje ranog principata.

Među odnosima između komemoratora i pokojnika prikazanim na Tab. 4. dominiraju odnosi među članovima jezgrene obitelji, a među njima osobito se ističu oni između supružnika (50%). Zamjetan je potpuni nedostatak uzlaznih obiteljskih odnosa. Vjerojatno se obje ove pojave mogu objasniti istim uzrokom. Naime, robovi su mogli sklapati pravno valjane bračne veze tek nakon oslobođanja, do kojeg je u pravilu dolazilo u nešto kasnijoj životnoj dobi. U toj su dobi manji izgledi za stvaranje potomstva, no, i kad ga je bilo, zacijelo je tek mali broj bio u dobi kad je u trenutku smrti svog roditelja zakonski mogao samostalno, bez tutora, preuzeti na se brigu o pogrebu i komemoraciji. Stoga su se robovi i bivši robovi radije odlučivali na svoje supružnike, braću i sestre, ili nekog

⁹² O. PATTERSON, 1982, 30-32, 38 i d.

⁹³ Osoba robovskog statusa mogla je tijekom svog ropstva zasnovati obiteljsku zajednicu, međutim takva zajednica nije za sobom povlačila i pravne posljedice i društvene obaveze kao što je to bio slučaj s pravno valjanim brakom. O problematici bračnih veza robova, međusobno ili s pripadnicima drugih staleža, i njihovim posljedicama na status djece rođene iz takvih veza, v. npr. Gaius, *Inst.*, I., 82, 84-86, 88-89, 91; usp. A. ROMAC, 1981, 78, 106

⁹⁴ Usp. A. KURILIĆ, 1995, 50.

suroba/suoslobođenika da im budu komemoratori, dakle, na neki način, na osobe iste generacije i sličnog društvenog okruženja.

4. Kategorije "no commemorator" i "se vivo/sibi"

Ove dvije posebne kategorije uvrštene su u prikaz odnosa komemoratora i pokojnika iako same ne izražavaju neki odnos dviju ili više osoba. "No commemorator" označava onu kategoriju u kojoj komemorator nije poznat ili nije imenovan, iako je morala postojati jedna ili više osoba koje su se pobrinule za pogreb i komemoraciju pokojnika. Ipak, ta ili te osobe iz određenih su razloga radije ostale nespomenute. "Se vivo/sibi" kategorija obuhvaća sve one slučajeve u kojima neka osoba ističe da se je još za života pobrinula o podizanju nadgrobnog spomenika, sama sebi, a u većini slučajeva i još nekim drugim osobama (*sibi vivus/viva et...*).

Ove dvije kategorije zacijelo odražavaju gospodarske, a moguće i određene kulturološke i ideološke utjecaje. Na pojavu nadgrobnih spomenika koji osim skraćene formule posvete Manima (npr. D. M. S.) nose još samo ime pokojnika i eventualno još neki detalj (poput životne dobi), moglo je djelovati kako financijsko siromaštvo komemoratora tako i udaljenost neke regije od proizvodnih središta. Sličan je efekt mogla izazvati i učestalost nagle i iznenadne smrti u krugu određene skupine stanovništva - poput npr. vojske - što bi moglo objasniti vrlo visok postotak "no commemorator" spomenika na natpisima iz okolice vojnih logora u sjevernoj Africi.⁹⁵ U obrnutim slučajevima, dakle, u populacijama u kojima dominira određeni gospodarski prosperitet, kao i sigurnost življenja, obrasci komemoracija razvijaju se i prikazuju na nadgrobnim spomenicima sukladno vladajućim običajima regije. Ovu pojavu najbolje ilustrira slučaj Norika, gdje veliki dio natpisa pripada *ante mortem* komemoracijama, dok tek oko 1% od ukupnog broja zabilježenih kategorija otpada na spomenike na kojima nije spomenut komemorator.⁹⁶ Što se tiče antičke Liburnije i općenito provincije Dalmacije, nedostavno poznavanje njihova gospodarskog stanja i društvenih običaja ne omogućuje jednostavno preuzimanje ili odbacivanje zaključaka do kojih su došli Saller i Shaw. Prije mi se čini da je na ovom području na pojavu tih dviju kategorija utjecala sprega gospodarskog i društvenog faktora. Za spomenike na kojima se bilježi kategorija "se vivo/sibi" nije moguće uočiti neki posebni obrazac rasprostranjenosti.⁹⁷ Spomenici na kojima komemorator nije spomenut ili nije poznat nešto se snažnije grupiraju u vojnoj populaciji, te na područjima nekih zajednica poput Ridera ili Enone. Tako npr. kod vojne populacije Liburnije kategorija "no commemorator" obuhvaća 22% svih kategorija, tj. ukupnog Totala (Tab. 3.), kod civilnog pučanstva Enone 39%, odnosno Ridera čak 71% svih

⁹⁵ B. D. SHAW, 1984, 462-463; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 132-133, Tab. A na str. 129.

⁹⁶ B. D. SHAW, 1984, 463; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 133, Tab. 12.

⁹⁷ Stječe se dojam da se ova kategorija nešto češće pojavljuje na stilski bogatijim spomenicima pripadnika bogatijih slojeva stanovništva, no tek iscrpna analiza njihovih stilsko-ikonografskih, epigrafičkih i drugih relevantnih značajki može potvrditi ili opovrgnuti taj dojam.

kategorija. Usporedbe radi "no commemorator" kategorija zastupljena je na nadgrobnim natpisima civilnog stanovništva Jadera s 19%, Salone s 9%, odnosno cijele provincije s 10%. Koji su to čimbenici bili odlučujući da kod stanovništva Enone i Ridera bude u tolikoj mjeri omiljeno podizanje nadgrobničkih spomenika bez isticanja komemoratora ili njegove veze s pokojnikom, nije moguće pouzdano utvrditi, no moguće je da u ovim slučajevima radije treba pomišljati da je od odlučujućeg značenja bio odraz društvenih običaja ovih zajednica negoli odraz njihova gospodarskog siromaštva.

5. Rezultati arheoloških istraživanja kao izvor za poznavanje obitelji antičke Liburnije

Za upoznavanje obitelji Liburnije rezultati arheoloških istraživanja, ako se isključe svjedočanstva natpisa, pružaju škrte ali ipak korisne spoznaje. U prvom redu to se odnosi na arheološka iskopavanja protopovijesnih (predrimskih) i rimskodobnih liburnskih nastambi, te na način na koji je uobličen svijet mrtvih (predrimske i rimskodobne nekropole) koji rasporedom i međusobnim odnosom ukopa pojedinaca ili grupa odražava institucije i običaje ovozemnog, živućeg društva.

Nastambe predrimskih liburnskih naselja arheološki su istražene bolje i u većem broju od rimskodobnih. Nažalost, niti jedno naselje još nije u cijelosti istraženo, no unatoč tome moguće je stvoriti jednu sliku prosječne kulture stanovanja kod Liburna u predrimsko i u rimsko doba. Na osnovi dvaju nešto bolje istraženih protopovijesnih liburnskih naselja (Beretina gradina u Radovinu i Nin), te na osnovi zapažanja o površinski vidljivim nastambama u neistraženim naseljima (Čeljank na otoku Ugljanu, Lergova gradina u Slivnici i dr.) može se zaključiti da su prevladavale jednodimenzionalne građevine, zacijelo prizemnice, skromnih dimenzija, koje najčešće nisu zapremale površinu veću od 40 m². Prosječne dimenzije kuća iznosile su 5 x 5-6 m, odnosno 5 x 8 m, a varirale su od vrlo skromnih 2 x 3 m pa do većih građevina čije su dimenzije iznosile 6 x 12 m.⁹⁸

Na više mjesta potvrđen je kontinuitet stanovanja i nakon uspostave rimske vlasti (Beretina gradina, Nin, Bribir, Zadar i dr.), no način prihvaćanja novih oblika i materijala izgradnje nije uvijek bio isti.

U Ninu i Radovinu zapaža se, generalno govoreći, očuvanje tradicionalnih oblika i dimenzija nastambi, uz primjenu novih graditeljskih tehnika (upotreba veziva u gradnji zidova, tegula i imbreksa za pokrivanje krovova, i dr.) preuzetih iz rimskih graditeljskih tradicija. Ipak, za razliku od Radovina, u Ninu je zamjetna i prisutnost jedne višeprostorijске kuće čiji tlocrt pokazuje odlike rimske kuće tipa *domus*, tj. kuće s atrijem u središtu i prostorijama za stanovanje koje ga okružuju, te jedne kuće bogato ukrašene mozaicima, koji bi ukazivali na to da se zacijelo radi o reprezentativnijem tipu gradske kuće.⁹⁹ S obzirom na to da je veliki dio stambene arhitekture samog Nina još uvijek neistražen, nemoguće je ustvrditi kakav je bio razmjer zastupljenosti jednostavnijih kuća koje, prihvaćajući nove tehnike ipak

⁹⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 104 i d., nar. 117.

⁹⁹ M. SUIĆ, 1976, 181; ISTI, 1981, 280.

slijede domaće tradicije kućnog oblikovanja, u odnosu na razvijenije tipove stambene arhitekture nastale po uzoru na rimske građevinske tradicije. Kuće istražene u Bribiru također pokazuju raznolikost oblikovanja. Iz rimskog razdoblja poznate su kuće čiji tlocrtni oblik varira od jednostavnijeg (tek s nekoliko prostorija) preko razvijenijeg (s osnovnim elementima kuće rimskog tipa) pa do raskošnijeg tipa luksuznih kuća.¹⁰⁰ Budući da su kuće protopovijesnog Bribira još uvijek neistražene, nepoznat je odnos rimskodobnih nastambi prema starijoj, predrimskoj fazi izgradnje.¹⁰¹

Slična je situacija i u Zadru. Iako je istraženo više protopovijesnih kuća, niti jedna od njih nije istražena u cijelosti, tako da nisu poznate niti njihove dimenzije niti oblik.¹⁰² Također, nije poznato kakav je bio odnos rimskodobne stambene arhitekture prema onoj protopovijesnoj, tj. postoji li kontinuitet ili ne. Međutim, sudeći po sažetom opisu rimskodobnih kuća površine od oko 150 m² do oko 400 m², smještenih u sustavu gradskih insula,¹⁰³ vjerojatnije je da se nove stambene izgradnje, nastale nakon konstitucije rimske kolonije u Zadru a tijekom općeg oblikovanja starog liburnskog središta u naselje rimskog tipa, ne mogu shvatiti kao izraz urbanističkog kontinuiteta, već kao sastavni dio planskih gradnji koje su trebale radikalno preobraziti nekadašnje autohtono središte u prepoznatljivo rimski grad, s forumom i ostalim javnim građevinama, ortogonalnim rasterom itd.¹⁰⁴

Kao što se iz navedenoga vidi, uspostava rimske vlasti nije svugdje ostavila istog traga: na jednom mjestu lokalna tradicija nastavlja i dalje živjeti preuzimajući samo korisne tehničke inovacije, dok na drugom mjestu gubi svoj lik pod rimskom novogradnjom. Na ova zbivanja svakako je morao imati utjecaj demografski faktor.¹⁰⁵ Snažna intervencija u gradsko tkivo Zadra odraz je nagle promjene etničke strukture grada zbog većeg broja italjskih doseljenika, ali jednako značenje (ako ne i veće) morao je imati i gospodarski faktor, i to vjerojatno prvenstveno putem munificijencija bogatih pojedinaca ili obitelji, među kojima su, iz vremena kad je grad stjecao rang kolonije, svakako najugledniji bili sam car August, ili prokonzul Gnej Tamfil Vala.¹⁰⁶ Ondje gdje je autohtono stanovništvo zadržalo prevagu, rimski utjecaji postupno se integriraju s elementima tradicionalne arhitekture, što se može pratiti upravo na primjerima Radovina, Nina i Bribira; u

¹⁰⁰ ISTI, 1981, 280.

¹⁰¹ Š. BATOVIĆ, 1968, 85 i d., donosi rezultate istraživanja ostatka jedne prapovijesne kuće; usp. i ISTI, 1987, 108-109.

¹⁰² ISTI, 1987, 108.

¹⁰³ M. SUIĆ, 1981, 192, 196, pretpostavlja da je u jednoj gradskoj insuli, veličine 45 x 25 m, bilo 4-5 stambenih objekata tipa *domus* ili kuća za iznajmljivanje.

¹⁰⁴ ISTI, 1981, 185. Ovaj nagli preobražaj grada započeo je krajem 1. st. pr. Kr., na što upućuju noviji arheološki nalazi (v. kod I. FADIĆ, 1986, 409 i d., nar. 426-427).

¹⁰⁵ Usp. M. SUIĆ, 1976, 181, gdje naglašava da studij naseobinske arhitekture pokazuje kako standard stanovanja ide usporedo s demografsko-ekonomskim i kulturnim prilikama nekog naselja.

¹⁰⁶ Na natpisu *CIL* III, 13264 (usp. i *CIL* III, 2907) August se spominje kao donator ili obnavljač gradskih bedema i kula (usp. J. MEDINI, 1969, 54-55; I. FADIĆ, 1986, 425 i d.), a otprilike istovremeno prokonzul Gn. Tamfil Vala uređuje zdenac na forumu, a moguće i sam forum (I. FADIĆ, 1986, 424 i d.).

Zadru, pak, način života italskih doseljenika ostavlja snažni trag u oblikovanju grada.

Dominacija jednostavnih jednoprostorijskih nastambi malih dimenzija u naseljima predrimske Liburnije, kontinuitet kojih se može pratiti na nizu naselja koja su nastavila živjeti i u razdoblju rimske vlasti, snažan su argument u prilog mišljenju da je u liburnskom društvu, kako u predrimskom tako i u rimskom razdoblju, jezgrena obitelj bila uobičajeni oblik obiteljskog okupljanja.¹⁰⁷ Usporedno postojanje i određenog broja većih kuća, kao i jednog kompleksa od barem pet kuća okruženih ogradnim zidom pronađenog u Radovinu,¹⁰⁸ treba prije shvatiti kao odraz društvene diferencijacije liburnskog društva, pri čemu je vodeći sloj izrazio svoju socijalnu i gospodarsku istaknutost i u bogatijem izrazu stambene izgradnje, nego kao dokaz da je kod Liburna društvo bilo organizirano po obiteljskim grupama proširenog tipa. Odraz društvene diferenciranosti stanovništva može se pratiti i u gradaciji oblika i veličina rimskodobnih stambenih objekata u većini istraživanih liburnskih naselja.

Zaključci na koje navodi sadašnji stupanj poznavanja stambene arhitekture predrimskih i rimskih naselja Liburnije (kontinuitet dominacije jezgrene obitelji kod autohtonog stanovništva Liburnije uz prisutnost manjeg broja složenijih oblika nastambi koje su vjerojatno odraz istaknutijeg gospodarsko-društvenog položaja obitelji i njena pretpostavljenog kompleksnijeg ustroja) u potpunosti odgovaraju zaključcima analize odnosa komemoratora i pokojnika na nadgrobnim spomenicima ranorimske Liburnije.

Podupiru ih i rezultati arheoloških iskopavanja liburnskih grobova, iako su i ova istraživanja vrlo skromnih razmjera. Niti jedna liburnska nekropola nije u cijelosti istražena i objavljena, a slična je situacija i s antičkim nekropolama. U pravilu je kod predrimskog stanovništva u jednom grobu bila ukopana samo jedna osoba. Poznato je nekoliko primjera višestrukih ukopa u kasnoliburnskim grobnicama (2.-1. st. pr. Kr.), građenima, poput helenističkih, od lijepo obrađenih tesanika. Grobni prilozu ukazuju da se ne radi o grupnim grobnicama, već da su pokojnici bili pokapani pojedinačno tijekom dužeg vremenskog raspona. Po svojoj prilici grobnice su predstavljale mjesta ukopa članova pojedinih, brojčano razmjerno malih obitelji, a ne kompleksnijih društvenih skupina¹⁰⁹

¹⁰⁷ Do sličnih zaključaka dolaze i Š. BATOVIĆ, 1987, 118; ISTI, 1987a, 381; S. ČAČE, 1985, 619. Za drugačija mišljenja, v. gore, bilj. 55, 57.

¹⁰⁸ Š. BATOVIĆ, 1968a, 60-61. Na ovome mjestu autor pretpostavlja da je taj kompleks mogao pripadati jednoj obitelji ili jednom rodu. Dok istraživanja ne budu obavljena i objavljena u cijelosti, interpretacija svrhe ovog objekta morat će ostati spekulativna. Možda bi se ovaj građevinski sklop mogao prije smatrati radioničkim kompleksom nego stambenom arhitekturom. Naime, na gradini su pronađeni kalupi za lijevanje i ostaci željezne zgre (Š. BATOVIĆ, 1968a, 61) koji nedvojbeno dokazuju prisutnost metalurške aktivnosti u naselju. Nažalost, nije poznat međusobni odnos ovih dvaju nalaza, pa nije moguće odrediti točan smještaj metalurške radionice.

¹⁰⁹ Ovakve su grobnice poznate s nekropole uz gradinu u Velikoj Mrdakovici (Z. BRUSIĆ, 1980, 11-12; ISTI, 1988, 29), uz gradinu u Dragišiću (ISTI, 1980, 11; ISTI, 1988, 29), te uz gradinu u Nadinu (Š. BATOVIĆ, 1974, 222-224; Z. BRUSIĆ, 1988, 28); usp. i Š. BATOVIĆ, 1987a, 357, 381; S. ČAČE, 1985, 618-619.

Prostorna organizacija nekropola pod tumulima, iako vremenski nešto starija, pruža također neke podatke o društvenom uređenju Liburna. Zapaženo je nekoliko skupina tumula u kojima je više malih okupljeno oko jednog većeg: vjerojatno je u većem pokopan stariješina obitelji ili roda, a u manjima članovi obitelji i nasljednici.¹¹⁰ Naravno, sve dok barem jedna od takvih nekropola ne bude u potpunosti istraжена, nedostaju argumenti za njihovu potpunu valorizaciju.

Unatoč slaboj istraženosti i promjeni pogrebnog ritusa s inhumacije na incineraciju, uočljiv je kontinuitet u sferi pogrebnih običaja iz predrimskog u rimsko doba.¹¹¹ Grupiranje ukopa u skupine može se na području Liburnije sa sigurnošću ustanoviti jedino na primjeru nekropole u Argiruntu (Starigrad podno Velebita), na kojoj je istraжено oko 400 kremiranih ukopa koji se datiraju od kraja 1. st. pr. Kr. do Dioklecijana. Na ovoj se nekropoli s obje strane ceste nižu zidane četvrtaste grobne parcele (neke od njih imaju i unutarnju podjelu na još manje parcele). Na samoj nekropoli zapaža se hijerarhija ukopa: grobne parcele pripadale su bogatijim obiteljima, a oko njih su bili grobovi siromašnijeg stanovništva.¹¹² Iako nedavna velika zaštitna istraživanja zadarske nekropole na Relji još nisu objavljena, za sada se sa sigurnošću može reći samo da na njoj nisu ustanovljeni ostaci zidanih grobnih parcela. Da li je postojao nekakav drugačiji način formiranja skupina grobova i kakav je bio, moći će se reći tek nakon objave. Ipak, na postojanje neke vrste parcelizacije nekropola ukazuje formula *in fronte pedes ..., in agro pedes...*, koja se nalazi na više zadarskih nadgrobničkih spomenika (CIL III., 2912, 2913, 2914, 2921 i dr.) kao i na natpisima s nekropola još nekih većih liburnskih naselja (npr. Nin, usp. ILJug I, 215).

6. Zaključak

U ovom se radu nastojalo ustanoviti kakva je bila obitelj Liburnije tijekom principata. S obzirom na nedostatak egzaktnih vijesti kod antičkih pisaca, primarni izvor za njeno upoznavanje predstavljaju nadgrobni natpisi i na njima prisutan obrazac odnosa komemoratora i pokojnika. Rezultati do kojih se došlo statističkom obradom učestalosti ovih odnosa podudarni su sa zaključcima izvedenima na osnovi arheoloških istraživanja, u prvom redu nastambi i grobova.

Kod većine stanovništva Liburnije dominiraju odnosi među članovima jezgrene obitelji, odnosno između roditelja i njihove djece. Na nadgrobni spomenicima civilnog stanovništva (ispod ranga gradskih dekuriona) odnosi među članovima jezgrene obitelji zastupljeni su sa 89% od svih relacija komemoratora i pokojnika (Tab. 1), na natpisima civilnog stanovništva iznad ranga dekuriona ("viši sloj") iznose 75% (Tab. 2), dok kod malobrojnog uzorka servilne populacije iznose 71% (Tab. 4). Jezgrena obitelj dominira podjednako kod autohtonog

¹¹⁰ Š. BATOVIĆ, 1987a, 357.

¹¹¹ S. ČAČE, 1985, 619.

¹¹² J. J. WILKES, 1969, 411-413, sažeto donosi rezultate istraživanja objavljene kod M. ABRAMIĆ - A. COLNAGO, 1909. Ovakav način organizacije rimske nekropole nastao je zacijelo pod utjecajem Akvileje, a na području rimske provincije Dalmacije nalazi se još jedino u Saloni (preliminarni izvještaj ovih obimnih zaštitnih istraživanja v. kod B. KIRIGIN et alii, 1987, 7-56)

liburnskog kao i kod doseljenog stanovništva. Odnosi među članovima proširene obitelji i svoje rijetki su i ne mogu opravdati pretpostavke o postojanju "velike obitelji" kod predrimskog stanovništva Liburnije; njihova nešto veća zastupljenost kod "višeg sloja" stanovništva radije bi ukazivala na postojanje statusne endogamije nego na dominaciju obitelji proširenog tipa. Kod civilnog stanovništva Liburnije uočena je podjednaka učestalost žena i muškaraca kao komemoratora; udio žena viši je nego u drugim ispitanim uzorcima. Na osnovi ovoga može se zaključiti da je u liburnskom društvu žena u mnogim pogledima bila ravnopravna muškarcima, i to zacijelo ne samo u sferi skrbi o pogrebnim obvezama već i na drugim poljima društvenog i gospodarskog života.

Kod vojne populacije obiteljski su odnosi vrlo slabo zastupljeni (41%; Tab. 3). Ovakav obrazac komemoracija uočen je i u drugim vojnim populacijama Rimskog Carstva i može se povezati s obrascem regrutacije u kojem se vojnici stacioniraju daleko od svog mjesta porijekla. Vojnici stacionirani u Liburniji najčešće su pristigli iz drugih krajeva Rimskog Carstva, te se, na taj način razdvojeni od svojih srodnika, okreću ponajčešće ili testamentarnom nasljedniku (50% odnosa) ili kolegi-suborcu za skrb oko pogreba i komemoracije.

Arheološka istraživanja nastambi i nekropola u Liburniji (gotovo isključivo predrimskih), pri kojima su ustanovljene kuće malih dimenzija (najčešće oko 40-45 m²), odnosno običaj pojedinačnog ukapanja pokojnika u obiteljske (?) pseudo-helenističke grobnice, ukazuju na to da je u Liburniji i u predrimsko vrijeme jezgrena obitelj bila najčešći oblik obiteljskog okupljanja.

Budući da su novija istraživanja obitelji rimskog društva pokazala da je i u njemu prevladavala jezgrena, a ne proširena, obitelj, uspostava rimske vlasti na liburnskom području nije izazvala radikalnih promjena na tom polju društvenog ustroja, te se može govoriti o kontinuitetu postojanja jezgrene obitelji na ovom području, i to barem od kasnoliburnskog razdoblja.

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M. - COLNAGO, A., 1909. - Mihovil Abramić - Antun Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12, Bb. 12-112.
- ALFÖLDY, G., 1961. - Geza Alföldy, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *AAntHung*, 9/3-4, 307-319.
- ALFÖLDY, G., 1962. - Geza Alföldy, Die Gesellschaft der Urbevölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung, *Acta USB*, Sectio Historica, 4, 17-26.
- ALFÖLDY, G., 1963. - Geza Alföldy, Cognatio Nantania (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *AAntHung*, 11/1-2, 81-87.
- ALFÖLDY, G., 1965. - Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.
- ALFÖLDY, G., 1969. - G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Bh. 4, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- ARIÈS, Ph., 1960. - Philippe Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris.
- BACHOFEN, J. J., 1948. - J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Basel.

- BATOVIĆ, Š., 1968. - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, 85-91.
- BATOVIĆ, Š., 1968a - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, 53-74.
- BATOVIĆ, Š., 1974. - Šime Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, 159-245.
- BATOVIĆ, Š., 1987. - Šime Batović, Ostaci nastambi željeznoga doba na našem primorju, *ARR*, 10, 39-121.
- BATOVIĆ, Š., 1987a - Šime Batović, Liburnska grupa, *PJZ*, sv. 5, 339-390.
- BECKER, W. A. - MARQUARDT, J., 1867. - W. A. Becker - Joachim Marquardt, *Handbuch der römischen Altertümer*, Bd. V, Leipzig 1846-67.
- BLÜMNER, H., 1911. - Hugo Blümner, *Die römische Privataltertümer*, München.
- BRUSIĆ, Z., 1980. - Zdenko Brusić, Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6-8. XII 1974, Zagreb 1980.
- BRUSIĆ, Z., 1988. - Zdenko Brusić, Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora* 10, 19-63.
- CIL III. - *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III., 1873, *Supplementum* I.-II., Berolini, 1889-1902, Academia Borussiae (Ed. Th. MOMMSEN).
- CLAUSS, M., 1973. - Manfred Clauss, Probleme des Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften, *Chiron*, 3, 395-417.
- ČAČE, S., 1979. - Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFFZd*, 18(8), 43-125.
- ČAČE, S., 1985. - Slobodan Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, (disertacija, rukopis), Zadar, Filozofski fakultet Zadar.
- FADIĆ, I., 1986. - Ivo Fadić, Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera, *AV*, 37, 409-433.
- FLANDRIN, J.-L., 1988. - Jean-Louis Flandrin, Pojam porodice, (prijevod s engleskog) u: *Radanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 90-95.
- FRIEDLÄNDER, L., 1881. - L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Leipzig, 1. izd.
- GABRIČEVIĆ, B., 1953. - Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine s područje Vrlike, *VAHD*, 55, 103-119.
- HAREVEN, T. K., 1988. - Tamara K. Hareven, Istorija porodice kao interdisciplinarna oblast, (prijevod s engleskog) u: *Radanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 48-61.
- HAREVEN, T. K., 1991. - Tamara K. Hareven, The History of the Family and the Complexity of Social Change, *AHR*, 96/1, February 1991, 95-124.
- ILJug I. - Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, (Situla, 5) Ljubljana, 1963.
- ILJug II. - Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, (Situla, 19), Ljubljana, 1978.
- ILJug III. - Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, (Situla, 25) Ljubljana, 1986.

- JACOBY, F., 1926. - F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Bd. II.A, Berlin.
- JUST., R., 1991. - Roger Just, *Women in Athenian Law and Life*, London - New York, Routledge Classical Studies.
- KIRIGIN, B. et alii, 1987. - Branko Kirigin, Ivo Lokošek, Jagoda Mardešić, Siniša Bilić, *Salona* 86/87, *VAHD*, 80, 7-56.
- KURILIĆ, A., 1995. - Anamarija Kurilić, *Družina v antični Dalmaciji*, (magistarski rad, rukopis), Ljubljana, Filozofska fakulteta Ljubljana.
- LASLETT, P., 1965. - Peter Laslett, *The World We Have Lost*, 1965.
- MACMULLEN, R., 1984. - Ramsey MacMullen, The Legion as a Society, *Historia*, 33/4, 440-456.
- MARQUARDT, J. - MOMMSEN, Th., 1879. - Joachim Marquardt - Theodor Mommsen, *Handbuch der römischen Altertümer*, Leipzig.
- MEDINI, J., 1969. - Julijan Medini, Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *RFFZd*, 6(3) (1964/65, 1966/67).
- MEDINI, J., 1985. - Julijan Medini, Cognationes Salonitanae, *Godišnjak ANUBiH*, 23(21), 5-44.
- MILIĆ, A., 1988. - Anđelka Milić, Porodica. Dijalog sociologije i istorije, *Radanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 5-43.
- MORGAN, L. H., 1981. - Louis H. Morgan, *Drevno društvo*, Beograd (prijevod s engleskog).
- MUSIĆ, A., 1910. - A. Musić, *Nacrtr grčkih i rimskih starina*, Zagreb.
- NEDVED, B., 1992. - Branka Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. st. (I. dio), *Diadora*, 14, 109-263.
- PAPAZOGLU, F., 1967. - Fanula Papazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, *Godišnjak ANUBiH*, 5(3), 123-144.
- PAPAZOGLU, F., 1967a - Fanula Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 11-22.
- PAPAZOGLU, F., 1969. - Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, Djela ANUBiH, 30(1), Sarajevo.
- PATTERSON, O., 1982. - Orlando Patterson, *Slavery and Social Death. A Comparative Study*, Cambridge - London, Harvard University Press.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1982. - A. R. Radcliffe-Brown, *Struktura i funkcija u primitivnom društvu*, Beograd (prijevod s engleskog), Prosveta, Biblioteka XX vek, 55.
- RAWSON, B., 1992. - Beryl Rawson, The Roman Family, *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, ed. B. RAWSON, Ithaca, New York, drugo izdanje, Cornell University Press, 1-57.
- REISCH, E., 1913. - Emil Reisch, Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Institutes wähen der Jahre 1912 und 1913, *JÖAI*, 16, Bb. 89-144.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1951. - Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 691-709 (prvi put objavljeno u *GZM*, 6, 1951, 33 i d.).

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960. - Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije I. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 769-776 (prvi put objavljeno u *ŽA*, 10/1-2, 1960, 163-171).
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960a - Duje Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 1, 107-131.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1962. - Duje Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 853-869 (prvi put objavljeno u *ARR*, 2, 1962, 315 i d.).
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1974. - Duje Rendić-Miočević, Dissertationes Riditinae, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 871-890 (prvi put objavljeno u *ARR*, 6, 1974, 321 i d.).
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split.
- ROMAC, A., 1973. - Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, Informator.
- ROMAC, A., 1981. - Ante Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, Biblioteka Udžbenici i skripta.
- ROMAC, A., 1983. - Ante Romac, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, drugo (dopunjeno) izdanje, Informator, Informatorovi rječnici.
- SALLER, R. P., 1984. - Richard P. Saller, *Familia, domus, and the Roman Conception of the Family*, *Phoenix*, vol. 38, nr. 4, 336-355.
- SALLER, R. P. - SHAW, B. D., 1984. - Richard P. Saller - Brent D. Shaw, Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *JRS*, 74, 124-156.
- SHAW, B. D., 1984 - Brent D. Shaw, Latin Funerary Epigraphy and Family Life in the Later Roman Empire, *Historia*, 33/4, 457-497.
- STIPČEVIĆ, A., 1989. - Aleksandar Stipčević, *Iliri*, drugo izdanje, Zagreb, Školska knjiga.
- SUIĆ, M., 1951. - Mate Suić, Liburnski nadgrobni spomenik, *VAHD*, 53, 59-97.
- SUIĆ, M., 1967. - Mate Suić, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 99-109.
- SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, Filozofski fakultet Zadar, Prošlost Zadra - knjiga 1.
- SZILÁGY, J., 1962. - J. Szilágy, Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und in Norditalien (Gallia Padana), *ActaArchHung*, XIV/3-4, 297-396.
- VIVELO, F. R., 1978. - Frank Robert Vivello, *Cultural Anthropology Handbook. A Basic Introduction*, New York - etc., McGraw-Hill Book Company.
- WIGHT DUFF, J., 1951. - J. Wight Duff, Ciceronian Society, *Cambridge Ancient History*, IX, drugo izdanje, Cambridge, Cambridge University Press, 773-802.
- WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London, Routledge & Kegan Paul.
- WILKES, J. J., 1977. - John J. Wilkes, The Population of Roman Dalmatia, *ANRW*, II, 6, Berlin - New York, 732-766.
- ZANINOVIĆ, M., 1968. - Marin Zaninović, Burnum, castellum - municipium, *Diadora*, 4, 119-129.

Anamarija Kurilić: THE FAMILY IN EARLY ROMAN LIBURNIA

Summary

In this paper the author aimed to find out what family type existed in Liburnia during the Principate period. In doing so, the author mainly dealt with tombstones, or rather with the pattern of personal relationships there attested, since the ancient writers gave little or no information at all upon the Liburnian family structure. The results of this analysis are similar to the ones based on the evidence of archaeological excavations (houses and graves in the first place).

Nuclear family relations dominated in the greatest part of Liburnian population: they make 89% of all relations on tombstones of the civilian population (beneath the *decurio* rank, Tab. 1), 75% on tombstones of the civilian population above the *decurio* rank (Tab. 2), and 71% on tombstones of the meagre sample of servile population (Tab. 4). Nuclear family dominated both in native and settled population. Relations between members of extended family and between members of *affinitas* (in-laws) are rare, so they can't justify hypothesis on existence of the extended family type in the native Liburnian population in the pre-Roman period; slightly higher percentages of those relations in the civilian population above the *decurio* rank should rather be interpreted as a sign of status endogamy practice than as a proof for the domination of the extended family type. Also, in the Liburnian civilian population the same rate of men and women as commemorators has been noticed; the frequency of women-commemorators in Liburnia outnumbers almost all the other examined samples in Western part of Roman Empire. It is possible, then, to conclude that in Liburnian society women were equal to men - not only in funeral practice, but also in other fields of economic and social life.

The family relations on tombstones of military population make only 41% of all commemorations (Tab. 3). This pattern of commemoration has already been noticed in other military populations of Roman Empire and it was connected with the pattern of recruitment in which soldiers were posted far from their native places. The greatest part of soldiers came to Liburnia from other parts of Roman Empire; separated from their kinfolk, they turned either to a heir (50% of all relations) or a co-soldier to take care about funeral and commemoration.

Archaeological excavations of settlements and cemeteries in Liburnia (both more often on pre-Roman sites) mostly unearthed houses of modest dimensions (average of 40-45 m²) and individual burials in pseudo-Hellenistic family (?) tombs. Such results point out that the nuclear family was the most common form of family organisation in pre-Roman Liburnia, as well as in Roman Liburnia.

Recent researches on family in Roman society have shown that its commonest family form was not extended, but nuclear family. Establishing of Roman government in Liburnia didn't cause any radical changes in this field of social life; instead it is possible to follow the continuity of the nuclear family form, at least from Liburnian late pre-Roman period.

OBITELJSKI ODNOSI NA NADGROBNIM NATPISIMA LIBURNIJE

(Family Relations on Latin Tombstone Inscriptions in Liburnia)

	Tab. 1. Civilno			Tab. 2. "Viši sloj"			Tab. 3. Vojno			Tab. 4. Servilao		
	stanovništvo Liburnije			Liburnije			stanovništvo Liburnije			stanovništvo Liburnije		
ODNOS	N	%	(%)	N	%	(%)	N	%	(%)	N	%	(%)
muž-ženi	30	19	21	1	2	3	1	2	5	4	29	40
žena-mužu	19	12	13	8	18	24	3	6	15	3	21	30
Total: BRAK	49	30	34	9	20	27	4	8	20	7	50	70
roditelji-sinu	8	5	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- kćeri	3	2	2	0	0	0	0	0	0	1	7	10
otac - sinu	6	4	4	2	5	6	0	0	0	0	0	0
- kćeri	5	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
majka - sinu	13	8	9	0	0	0	4	8	20	1	7	10
- kćeri	13	8	9	3	7	9	0	0	0	0	0	0
Total: SILAZNA jez. ob.	48	30	34	5	11	15	4	8	20	2	14	20
sin - majci	8	5	6	3	7	9	1	2	5	0	0	0
- ocu	9	6	6	5	11	15	2	4	10	0	0	0
kći - majci	11	7	8	1	2	3	0	0	0	0	0	0
- ocu	2	1	1	5	11	15	1	2	5	0	0	0
Total: UZLAZNA jez. ob.	30	19	21	14	32	42	4	8	20	0	0	0
brat - bratu	4	2	3	2	5	6	6	12	30	1	7	10
- sestri	4	2	3	0	0	0	1	2	5	0	0	0
sestra - bratu	6	4	4	3	7	9	1	2	5	0	0	0
- sestri	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total: BRAĆA	16	10	11	5	11	15	8	16	40	1	7	10
Total: JEZGRENA OB.	143	89	100	33	75	100	20	41	100	10	71	100
šira ob.	7	4		3	7		1	2		0	0	
heredes	4	2		5	11		24	49		1	7	
amici	3	2		2	5		0	0		0	0	
patron-oslobodeniku	0	0		0	0		0	0		2	14	
gospodar - robu	0	0		0	0		0	0		0	0	
oslobodenik - patronu	4	2		1	2		4	8		0	0	
rob - gospodaru	0	0		0	0		0	0		0	0	
conservi/liberti	0	0		0	0		0	0		1	7	
Total: SERVILI	4	2		1	2		4	8		3	21	
Total: ODNOSA	161	100		44	100		49	100		14	100	
no commemorator	34			4			15	22		1		
se vivo/ sibi	44			5			5	7		4		
TOTAL	239			53			69	100		19		

* = 3,72%

Legendu vidi ispod Priloga II.

bez alumna

(For legends see beneath Appendix II)

Prilog I. (Appendix I)

OBITELJSKI ODNOSI NA NADGROBNIM NATPISIMA LIBURNIJE

(Family Relations on Latin Tombstone Inscriptions in Liburnia)

	Tab. 5. Domaće civilno stanovništvo Liburnije			Tab. 6. "Viši sloj" domaćeg stanovništva Liburnije		
	N	%	(%)	N	%	(%)
ODNOS						
muž-ženi	5	12	13	1	7	10
žena-mužu	4	9	10	2	13	20
Total: BRAK	9	21	23	3	20	30
roditelji-sinu	0	0	0	0	0	0
- kćeri	1	2	3	0	0	0
otac - sinu	2	5	5	1	7	10
- kćeri	2	5	5	0	0	0
majka - sinu	6	14	15	0	0	0
- kćeri	1	2	3	1	7	10
Total: SILAZNA jez. ob.	12	28	31	2	13	20
sin - majci	3	7	8	1	7	10
- ocu	1	2	3	1	7	10
kći - majci	7	16	18	1	7	10
- ocu	0	0	0	1	7	10
Total: UZLAZNA jez. ob.	11	26	28	4	27	40
brat - bratu	3	7	8	0	0	0
- sestri	2	5	5	0	0	0
sestra - bratu	1	2	3	1	7	10
- sestri	1	2	3	0	0	0
Total: BRAĆA	7	16	18	1	7	10
Total: JEZGRENA OB.	39	91	100	10	67	100
šira ob.	3	7		3	20	
heredes	0	0		2	13	
amici	0	0		0	0	
patron-oslobodeniku	0	0		0	0	
gospodar - robu	0	0		0	0	
oslobodenik - patronu	1	2		0	0	
rob - gospodaru	0	0		0	0	
conservi/liberti	0	0		0	0	
Total: SERVILI	1	2		0	0	
Total: ODNOSA	43	100		15	100	
no conunemorator	7			0		
se vivo/ sibi	15			1		
TOTAL	65			16		

Legenda (Legend)

N - broj odnosa na spomenicima

(number of relations)

% - postotak relacija u odnosu na Total: Odnosa

(percentage of relations out of Total: Relations)

(%) - postotak relacija u odnosu na Total: Jezgrena obitelj

(percentage of relations out of

Total: Nuclear family)

Prilog II. (Appendix II)